

במרכז

קובץ מחקרים
'כרך ב'

זיכרון

עורכים:
גיא ד' שטיבל
דורון בן-עמי
אמיר גורזלזני
יותם ספר
עידו לון

במרכז

קובץ מחקרים
כרך ב'

המכון לארכאולוגיה ע"ש סוניה ומרקו נדלר
החוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום ע"ש יעקב מ' אלקוב
בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה ע"ש חיים רוזנברג
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטון

מרחב מרכז

מחקרי הכנס השנתי "במרכז" השני
פרי שיתוף פעולה בין מרחב מרכז של רשות העתיקות והחוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום
והמכון לארכאולוגיה ע"ש סוניה ומרקו נדלר של אוניברסיטת תל אביב
שהתקיים ב-29 מאי, 2019 באוניברסיטת תל אביב

כריכה: צילום מתוך נילס אקרמן וסבסטיאן גוברט, "מחפשים את לנין" (Looking for Lenin),
פורסם ב 2017 בידי FUEL הוצאה לאור, לונדון
© נילס אקרמן / Lundi13

עריכה: ציפי קופר-בלאו
עיצוב גרפי: אילת גזית

© המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב, תשפ"ב

מסת"ב 978-965-266-067-1
הודפס בישראל תשפ"ב

במרכז

קובץ מחקרים

כרך ב'

זיכרון

עורכים:

גיא ד' שטיבל, דורון בן-עמי, אמיר גורזלזני, יותם ספר ועידו קור

אמרי וקלייר יאס פרסומים בארכאולוגיה
המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

מחברים ועורכים

פז, יצחק
רשות העתיקות
yitzhakp@israntique.org.il

פינקל, מאיר
אוניברסיטת תל אביב
finkel2010@gmail.com

צ'חנובץ, יאנה
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
yanatchk@gmail.com

קוך, עידו
אוניברסיטת תל אביב
idokoch@tauex.tau.ac.il

שטיבל, גיא ד'
אוניברסיטת תל אביב
guystiebel@tauex.tau.ac.il

שטרן, איאן
אוניברסיטת חיפה
והיברו יוניון קולג'
iann.stern@gmail.com

שיף, חמי
אוניברסיטת תל אביב
chemishiff@gmail.com

דיין, איילת
רשות העתיקות
ayeletda@israntique.org.il

די סגני, לאה
האוניברסיטה העברית בירושלים
disegni@mail.huji.ac.il

הדד, אלי
רשות העתיקות
haddad@israntique.org.il

וואך, קיריל א'
אינדריק אדיטוריאלס, מוסקבה
k_vach@mail.ru

טפר, יותם
רשות העתיקות
yotam@israntique.org.il

ליפשיץ, עודד
אוניברסיטת תל אביב
lipschit@tauex.tau.ac.il

מילבסקי, יניר
רשות העתיקות
ianir@israntique.org.il

אגם, אביעד
אוניברסיטת ארלנגן-נירנברג,
גרמניה
aviadkra@tauex.tau.ac.il

אלעד, איתי
רשות העתיקות
itaie@israntique.org.il

ארביב, כפיר
רשות העתיקות
arviv@israntique.org.il

ארצי, מיכל
אוניברסיטת חיפה
michal.artzy@gmail.com

בן-עמי, דורון
רשות העתיקות
doronb@israntique.org.il

גופר, אבי
אוניברסיטת תל אביב
agopher@tauex.tau.ac.il

גורזלזני, אמיר
רשות העתיקות
amir@israntique.org.il

תוכן עניינים

iv*, iv	מחברים ועורכים
vii*, vii	פתח דבר
1	1 "לזכור ולשכוח": על דרכי העיצוב של "מיתוס הארץ הריקה" עודד ליפשיץ
1*	2 זיכרונות יורדי ים: חרותות של ספינות ממרשה אלי הדד, איאן שטרן ומיכל ארצי
33	3 "מגידו וקורין לו לג'ון": זיכרון ושכחה בטופונומיה ובממצא – מרחב לגיו/כפר עותנאי יותם טפר
71	4 חפירת ערימות פסולת חציבה וסיתות באתר שלוחת קק"ל (כרם בן זמרה) בקומפלקס החציבה והסיתות בנחל דישון, הגליל העליון המזרחי מאיר פינקל, אבי גופר ואביעד אגם
17*	5 "לזכר האמיצים": כתובת מבית קברות מהתקופה הביזנטית ביפו איילת דיון ולאה די סגני

23*	6	בין לבין: השימור של נרטיבים מתחרים באתרים ארכאולוגיים חמי שיף
43*	7	גולגולות מכירות: "זיכרון" ומרקם חברתי בתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ב' בדרום הלבנט יניר מילבסקי
63*	8	זיכרון ישן ותודעה חדשה: גיבוש תודעה חברתית עירונית בעין אסור בתקופת הברונזה הקדומה 'ב' יצחק פז ואיתי אלעד
87*	9	זיכרון קצר: ארכאולוגיה היסטורית של המגרשים הרוסיים יאנה צ'חנובץ, כפיר ארביב וקיריל א' וואך
105*, 107		תקצירים

פתח דבר

ירושלים, מקום שהכל זוכרים
ששכחו בו משהו
אבל הם אינם זוכרים מה שכחו
ולצורך זכירה זו
אני חובש על פני את פני אבי.
זהו עירי שבה מתמלאים כלי חלומותיי
כמו מכלי חמצן של צוללים לצלול.
הקדושה בה
הופכת לפעמים לאהבה
והשאלות ששואלים בהרים האלה
נשארו כתמיד:
ראית את הצאן שלי?
ראית את הרועה שלי?
ודלת ביתי פתוחה כמו קבר
שמתוכו קמו לתחייה.

יהודה עמיחי, שירי ארץ ציון וירושלים כ"א

כנס "במרכז" (In Centro) השני ובעקבותיו כרך המאמרים לפניכם הוקדשו לנושא "הזיכרון". כמו קודמו, הכנס הוא פרי שיתוף פעולה בין מרחב מרכז של רשות העתיקות ובין החוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום והמכון לארכאולוגיה של אוניברסיטת תל אביב. הוא התקיים באוניברסיטת תל אביב ב-29 מאי, 2019.
הבחירה בזיכרון כמוקד התמתי של הכנס השני אין בה כדי להפתיע, שכן הזיכרון משולב בדנ"א של הארכאולוגיה. כבר בצעדיו הראשונים של המונח "ארכאולוגיה", כפי

שנוסח בידי הסופיסטים של העולם היווני הקלאסי, השתלב היבט הזיכרון בתפיסה הדיספלינארית של מונח זה ובביקורת שהופנתה כלפיה. הסופיסטים ראו בארכאולוגיה תחום החוקר את ייסוד הערים, את התכונות של התרבויות השונות, את ההיסטוריה של האנושות, את האטימולוגיה של מילים, וכיוצא באלה. לעומת זאת, בדיאלוג של אפלטון היפיאס רבה, אנו למדים שסוקרטס ראה בארכאולוגיה בסך הכל "אמנות של זיכרון" (ἀναμνηστικὴ τέχνη), שיש בה כדי להעיד לכל היותר על יכולתו הילדותית-משהו של הפרט "לדעת הרבה" או לאגור ידע, אולם ללא כל עיקרון מנחה רציונלי. מן התיעוד ההיסטורי אנו למדים שהתעניינות הקדמונים בעבר ובזיכרון החומרי – גם אם זו התמצתה כפעולה של אספנות, אנטיקווריאניזם (antiquarianism) – באה לידי ביטוי כבר בפעילותו של חאמווסט (Khaemweset), בנו של רעמסס ב' במצרים, לחקר עברם ושיקומם של מונומנטים קדומים. נבונאיד מלך בבל חשף באמצע המאה ה' לפסה"נ את מנחת הייסוד של נרם-סין מלך אכד, שמלך במאה הכ"ג לפסה"נ, כמו גם מנחות הייסוד במקדשים לשִׁמְשֵׁ וְלֵאֵינְנָה בסיפָר ובמקדש שבנה נרם-סין לאל הירח בְּחָרְן. לימים ניתן למצוא גלגול של גישה זו ב"חדרי הפלאות" שהתפתחו בימי הרנסנס, שהיה מי שראה בהם, במילותיה של פרנצ'סקה פיוראני, "מיקרוקוסמוס או תיאטרון זיכרון", במאה הי"ח זוקקו חדרי הפלאות הללו למוזיאונים המודרניים. ואולם, כפי שגם עלה בכנס ומעל דפי קובץ זה, הרי ששורשי תופעה זה נעוצים עמוק הרבה יותר בפעילות האנושית, וניתן למצוא להם ביטוי ארכאולוגי הן ברמת החומר, המרחב והמקום כבר בתקופות מוקדמות, החל בבחירה מכוונת של פריטים מן העבר, דוגמת כלי צור עוד בפליאולית התחתון, וכלה בזיכרון של אתרים בנוף שנמשך לאורך מאות ואלפי שנים.

ביסוס הארכאולוגיה כדיספלינה מדעית בשלהי המאה הי"ט וברבע הראשון של המאה הכ' שילב מצעדיה הראשונים את הזיכרון, והתבססותה של ההיסטוריה התרבותית (cultural history), וביתר שאת בקרב אסכולת ה"אנאל", הקצתה לזיכרון מקום מרכזי – ודי אם נציין את הדגש שקיבלו התהליכים ארוכי הטווח (*la longue durée*), ההיסטוריה של המנטליות והזיכרון הקולקטיבי. לימים נמצא שהזיכרון והסמליות ארוגים יחדיו ב"ארכאולוגיה הפרשנית" (post-processual archaeology). ראוי לסיום לציין ששכבות הזיכרון והכרונולוגיה של הזיכרון, כמו גם המנגנונים הפעילים ברמת הפרט והקבוצה בהליכי עיצוב הזיכרון ולא פחות השיכחה, הצמיחו בעשורים האחרונים את תחום הארכאולוגיה של הזיכרון (archaeology of memory). הרצאת הפתיח של כנס "במרכז" השני ניתנה בידי פרופ' ידן דודאי: "זיכרון היחיד, זיכרון הרבים: מדוע העבר הוא כבר לא מה שהיה פעם". ההרצאה הוקדשה לניתוח אופן

פעילותו של הזיכרון האנושי של הפרט ולאפשרות שניתן למצוא קווי דמיון בינו ובין דרך פעולתו של הזיכרון הקולקטיבי של חברות ותרבויות הפועל כ"אורגניזם ביו-תרבותי" (biocultural superorganism). ההרצאה הדגימה את פוטנציאל הקשר וחשיבות השיח בין מדעי החיים והטבע ומדעי הרוח. הכנס עצמו כלל ארבעה מושבים. המושב הראשון – "עיצוב הזיכרון" – הורכב מארבע הרצאות שבחנו את הליכי עיצוב הזיכרון והשכחה ואת ביטויים הלכה למעשה, הן בטקסט הקדום והן בממצא הארכאולוגי. במסגרתו נידונו סיפור כיבוש הארץ וזיכרון "הערים העומדות על תילם" לצד דרכי העיצוב של "מיתוס הארץ הריקה". זווית נוספת בנושא הזיכרון נקשרה בתופעת החרותות של ספינות ממרשה כזיכרונות יורדי-ים, והמושב ננעל בהרצאה שדנה במכניזם של הזיכרון והשכחה במרחב מגידו-לג'ון. כמו בכנס הראשון, המושב השני הוקדש להרצאות בסגנון TED של חוקרות וחוקרים בתחילת דרכם האקדמית במגוון נושאים – החל בבחירה ואיסוף של פריטי צור קדומים ודיון באתרי חציבה וסיתות כאתרי זיכרון, עבור בעיטורי הדלתות של מערות קבורה, כתובות זיכרון ובית הקברות הביזנטי של יפו, וכלה בממצאים ממחנה בריטי במלחמת העולם הראשונה וסוגיות שימוריות של אתרים כמרכיב בזיכרון ובנרטיב הישראלי. המושב השלישי – "זיכרון קולקטיבי" – נגע במשרע רחב של תקופות וגישות, החל מדיון בגולגולות מכוריות בניאולית הקדם-קרמי ב', עבור בפולחן ובזיכרון היסטורי בעולם החיתי ובזיכרון של "כנישתא דמרדתא" בית הכנסת של המרד כפי שנזכר בידי קהילת קיסריה, וכלה במזכרות ובנכסי משפחה בממצא הארכאולוגי. המושב האחרון של הכנס הוקדש לנושא "טופוגרפיה של זיכרון" ובמסגרתו נידון גיבוש התודעה העירונית בעין אסור של תקופת הברונזה הקדומה 1' ולאחריו היבטי זיכרון קולקטיבי בתקופת הברונזה הביניימית. זיכרון הפולחן ופולחן הזיכרון ביהודה בראשית תקופת הברזל ב' נידונו בהמשך המושב, שננעל בהרצאה שהוקדשה לזיכרון לטווח הקצר והתמקדה בארכאולוגיה ההיסטורית של המגרשים הרוסיים בארץ.

כרך הכנס השני מחזיק תשעה מאמרים – ששה באנגלית ושלושה בעברית. המאמר הפותח את הקובץ, פרי עטו של עודד ליפשיץ, "לזכור ולשכוח": על דרכי העיצוב של מיתוס הארץ הריקה", דן בתמונה העולה מן הממצא הארכאולוגי למול התיאור המקראי של "הארץ הריקה" ובוחן את ההליכים שהיו מעורבים בעיצוב הזיכרון של שיבת ציון הראשונה, כמו זו השנייה, בעת המודרנית. המאמר השני לוקח את הקוראים מן היבשה אל זיכרונות יורדי הים כפי שהם באים לידי ביטוי בלימוד חרותות הספינות במרשה, בידי אלי הדד, איאן שטרן ומיכל ארצי. מאמרו של יותם טפר, "מגידו וקורין לו לג'ון": זיכרון ושכחה בטופונומיה ובמצא – מרחב לגיו/כפר עותנאי", מוקדש להליכי עיצוב הזיכרון והשיכחה בטופונומיה

ובממצא במרחב מגידו/לגיו/כפר עותנאי. את אשכול המאמרים העוסקים בזיכרון מרחבי חותם מאמרם של מאיר פינקל, אבי גופר ואביעד אגם, "חפירת ערימות פסולת חציבה וסיתות באתר שלוחת קק"ל (כרם בן זמרה) בקומפלקס החציבה והסיתות בנחל דישון, הגליל העליון המזרחי". כתובת קבורה מן התקופה הביזנטית ביפו עומדת במוקד מאמרן של איילת דיין ולאה די סגני, כשהשימור של הנרטיבים המתחרים באתרים ארכאולוגיים ביפו ובמקרה המבחן גם של ירושלים נבחן במאמר השישי בקובץ בידי חמי שיף. "גולגולות מכירות: 'זיכרון' ומרקם חברתי בתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ב' בדרום הלבנט" הוא נושא מאמרו של נייר מילבסקי, כשהליך גיבוש תודעה חברתית עירונית בעין אסור בתקופת הברונזה הקדומה 1ב' – "זיכרון ישן ותודעה חדשה" – מצוי בבסיס מאמרם של יצחק פז ואיתי אלעד. את הכרך חותם מאמרם של יאנה צ'חונבץ, כפיר ארביב וקיריל א' וואך: "זיכרון קצר: ארכאולוגיה היסטורית של המגרשים הרוסיים".

כתמיד זו היא לנו חובה נעימה להודות לכל מי שסייעו בהפקת הכנס וכרך המאמרים. תודה למר אלי אסקוזידו, מנהל רשות העתיקות, למר ישראל חסון, מנהל הרשות במועד קיום הכנס, לפרופ' גדעון אבני, המדען הראשי של רשות העתיקות, ולד"ר עמית שדמן, מנהל מרחב מרכז ברשות העתיקות. צרור תודות לפרופ' עודד ליפשיץ, ראש המכון לארכאולוגיה באוניברסיטת תל אביב, על הסיוע בחומר וברוח בכל הקשור בקיום הכנס ובגיוס משאבי ושירותי המכון לעריכת קובץ המאמרים שלפניכם. תודה גם לפרופ' יובל גדות, ראש החוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום באוניברסיטת תל אביב, על תמיכתו בכנס. תודתנו נתונה לועדה המדעית המלווה על תרומתה לכרך הסדרה. לולא עזרתה של גב' נירית קדם בכל היבט והיבט בהפקת הכנס, בסיוע צבא הסטודנטיות והסטודנטים שלפקודתה, לא היינו מצליחים להגיע ליום ברמת איכות שכזו. תודתנו שלוחה גם למר יוני עמרני וגב' אפרת נידם מרשות העתיקות על סיועם הרב ביום הכנס. תודה מקרב לב לגב' נורית רוזנפלד על עיצוב הפוסטר של הכנס. צרור תודות נתון לגב' שלומה דן-גור מרשות העתיקות, שהיתה המנוע מאחורי הקשר עם המחברות והמחברים. תודתנו נתונה למר דניאל קליימן וגב' נועה פלקסר על עבודתם בעריכה ובבדיקה ביבליוגרפית של המאמרים בעברית. אחרונות חביבות, שלוחה תודה מכל הלב לגב' ציפי קופר-בלאו, מנהלת הפירסומים של המכון לארכאולוגיה, על עריכת הלשון של המאמרים באנגלית והבאתו של הכרך השני לפרסום, ולגב' אילת גזית על עבודת העיצוב הגרפי המוקפדת של הכרך וכריכתו שלפניכם. פרסומו של הכרך השני מבססת את הזיכרון גם של כנס "במרכז", ועל כך גאוותנו.

העורכים

“לזכור ולשכוח” על דרכי העיצוב של “מיתוס הארץ הריקה”

עודד ליפשיץ | אוניברסיטת תל אביב

הקדמה

המחקרים החדשים והממצאים העדכניים על אודות יהודה בכלל, ועל אודות ירושלים בפרט, בפרק הזמן שבו שלטו בעולם האימפריות הבבלית והפרסית, מהווים רקע בלבד לנושא העיקרי שבו אעסוק במאמר זה, שבמסגרתו אתבסס על ממצאים אלה ואדון בחשיבות שלהם להבנתנו את הפער שבין ההיסטוריה של יהודה במאות ה' וה' לפסה"נ לבין העיצוב ההיסטוריוגרפי של פרק הזמן הזה. המציאות הארכאולוגית תשמש כנקודת המוצא לבחינת התיאור המקראי על אודות פרק הזמן הזה ולהבנת הדרך שבה עוצבה התמונה ההיסטורית ועוצב הזיכרון הלאומי של “הארץ הריקה”, שהמתינה שנים ארוכות ל”שיבה ההמונית” ולחידוש היישוב בארץ על ידי “בני הגולה”, שהם גם “שבי ציון”, “עם יהודה” או “זרע הקודש”¹.

על בסיס הממצא הארכאולוגי והשחזור ההיסטורי, ובעזרת הניתוח של דרכי העיצוב ההיסטוריוגרפי של פרק זמן הזה, אפנה לשאול מי היו אלה שעיצבו את הזיכרון, מתי הם פעלו ומה היו מטרותיהם. על יסוד העיצוב של התיאור על ראשית ימי שיבת ציון (עזרא א') וההקבלה שלו לדרך שבה עוצב התיאור על החורבן והגלות (מל"ב כ"ה), תוך התעלמות מוחלטת מכל מה שהתרחש ביהודה בין שני האירועים האלה, אטען ש”מיתוס הארץ הריקה” עוצב במכוון בימי שיבת ציון כחלק ממאבק בין קבוצות שונות של יהודאים: “זרע הקודש” שמוגדרים גם כ”בני הגולה”, שנציגיהם שבו לירושלים,

1 לדיון במונחים הללו ראו אמזלג 2018, ושם ספרות נוספת. על קהל הגולה, ראו בלום 2015.

מול "עם הארץ" – קהל הנשארים ביהודה, שלא יצאו לגלות בבל.² עיצובו של המיתוס היה חלק ממאבקם של הראשונים באחרונים, בביסוס זכותם המחודשת על הארץ, בהגדרתם כמי שממשיכים את יהדות הבית הראשון, ובהוצאת הקבוצות האחרות שהתחרו בהם אל מחוץ לגדר, או, במקרה הזה – אל מחוץ לחומת נחמיה, שנבנתה על ידי אותם שבים כדי להגדיר את תחומיה של "עיר הקודש".³ ניצחונם של הראשונים בעיצוב הזיכרון השתרש בקרב הדורות הבאים והביא לדרך שבה מתוארת ההיסטוריה של יהודה ושל היהודים עד לימינו אלה: תקופת הבית הראשון (תקופת ה"קדם גלות"), תקופת הגלות (שבה הייתה הארץ ריקה), ותקופת הבית השני (ימי שיבת ציון – פרק הזמן של השיבה ההמונית של הגולים לארצם).⁴

לא כאן המקום לתאר את המתודות של המחקר ההיסטורי של תקופת המקרא – שבעזרתן "מקלף" ההיסטוריון שכבה אחרי שכבה מעל התיאורים ההיסטוריוגרפיים, ובאמצעותן הוא מגדיר את העובדות מצד אחד ואת דרכי העיצוב ההיסטוריוגרפי מצד שני.⁵ במסגרת זו יש חשיבות רבה לארכאולוגיה ככלי במחקר ההיסטוריוגרפי, שמאפשר להיסטוריון להציב תמונת ראי לפרק הזמן שמתואר במקרא, ובאמצעות תמונת הראי הזו

2 טענה זו אינה חדשה, ויש לה שורשים עמוקים במחקר. ראו קרול 1992: 79–93; ברסטד 1996. ראו את הגדרתו של קסלר (2006; 2007) לקהילת השבים כ"charter group", והשוו גם להגדרתו הקולעת של בלנקינסופ (2002: 169): "the myth appears to be a retrojection of the land claims of the ...".
 dominant Judaeo-Babylonian elite during the early Persian period reflected in certain biblical texts

3 התואר של ירושלים – "עיר הקדש" (י"א 1, 18) נזכר בתיאור האכלוס המחודש של ירושלים, לאחר בניית החומות, והוא לא נזכר עוד בספר עזרא ונחמיה. בכל המקרא הוא מופיע רק עוד שלוש פעמים (ישעיה מ"ח 2; נ"ב 1; דניאל ט' 24 "עיר קדש", והשווה גם לפסוק 26). משמעותו של תואר זה היא שהקודש שורה על העיר כולה, ויש בכך משום הרחבה של הקדושה השורה בקודש הקודשים (השווה למל"א ח' 10; יחזקאל מ"ב 13–14 ועוד) או במקום המקדש כולו (השווה לישיעה כ"ז 13; נ"ו 7; ס"ה 11; ס"ו 20; יחזקאל כ' 40; כ"ח 14; מ"ג 12) על כל שטחה של העיר. ירושלים כולה הופכת בשלב זה לביתו של האל (אשכנזי 1988: 114). על תואר זה ראו רודולף 1949: 181; מייירס 1965: 184; פנשאם 1982: 242; אשכנזי 1988: 114. מרבית החוקרים הבינו את התואר "עיר הקודש" ככזה שקשור לתקוות של ימי שיבת ציון לחדש את קדושתה ואת מעמדה של העיר. ראו את הסקירה אצל פרנק 1994: 175–176, וראו גם את דעתו של קול 1997: 558. ביואל ב' 1; ד' 17; עובדיה א' 16–17; זכריה ח' 3, בפעמים רבות בתהילים ובדניאל ט' 16, 20 מובא הביטוי "הר קדש"/"הר הקדש" בהקבלה לציון ולירושלים. בישיעה נ"ז 13 (וגם בס"ה 25 וירמיה ל"א 22[?]) מופיעה הרחבה נוספת של הקודש, המוכל על כל הארץ באמצעות הביטוי "הר קדש". מקבילה לכך ישנה בביטוי "אדמת הקדש", המתייחס ליהודה (זכריה ב' 16).

4 על ביסוסה של תפיסה זו בספרות המקראית של ימי הבית השני, ראו למשל בויקרא כ"ו 34–35; דבה"ב ל"ו 20–21. לתהליך התפתחותו של "מיתוס הארץ הריקה" בספרות היהודית של ימי הבית השני, ראו מנדלס 1983: 96–110; 1987.

5 על כך ראו את הדיון של נאמן (תשס"ב: 108–120).

ועל רקע המציאות הארכאולוגית, הוא יכול לשאול שאלות לגבי אופן התיאור, זמנו ומידת מהימנותו מצד אחד, ולבחון את המציאות המתוארת מצד שני. במסגרת זו אי אפשר שלא להזכיר, ולו על קצה המזלג, את הכבלים האידיאולוגיים שקיימים גם במחקר המודרני.⁶ לתמונה ההיסטוריוגרפית הקדומה הזו יש משמעות גדולה גם בימינו, והיא ממשיכה להשפיע, לעתים בצורה סמויה ולעתים בצורה גלויה, על המחקר ועל החוקרים של התקופה: ארכאולוגים, היסטוריונים וחוקרי מקרא. המציאות ההיסטורית של העם היהודי לאחר חורבן הבית השני, ולאורך יותר מ-1,800 שנות גלות, ביחד עם התקווה ל"שיבת ציון השנייה", הנציחו את התפיסה ההיסטוריוגרפית שעוצבה בימי שיבת ציון הראשונה: "הארץ הריקה" שוב חיכתה ל"בני הגולה" שיחדשו את אחיזתם. התפתחותה של התנועה הציונית וראשיתה של "שיבת ציון המודרנית" העצימו את הפרשנות ההיסטורית המסורתית, ופרשנות זו גם חיזקה מגמות לאומיות ושימשה להצדקת טיעוניה של התנועה הציונית.⁷

לדעתי, לאחר יותר משבעים שנות עצמאות למדינת ישראל ויותר מ-120 שנה לקיומה של התנועה הציונית, היסטוריונים, ארכאולוגים וחוקרי מקרא יכולים להשתחרר מהכבלים האידיאולוגיים הללו, להפריד בין האידיאולוגיה למחקר, לבחון את הנתונים בצורה ניטרלית יותר, ולשחזר את המציאות ההיסטורית בצורה שונה, משוחררת מהתיאור שעיצבו שבי ציון הראשונים, שעשו זאת, כאמור, לא מתוך רצון לתאר מציאות כהווייתה, אלא מתוך צרכים רעיוניים ומאויים היסטוריוגרפיים שהיו נכונים לזמנם שלהם.⁸

העובדות ופרשנותן

מרבית החוקרים מסכימים שירושלים וסביבתה הקרובה חרבו במסע המלחמה הבבלי נגד ממלכת יהודה, שנערך בין השנים 588–586 לפסה"נ. היה זה המשבר

6 סקירה של המשמעות הפוליטית של הוויכוח על "הארץ הריקה", ראו לייט 2020: 152–153. נושא זה עמד לפני כעשרים שנה במוקד ויכוחים עזים, וראו, למשל, את הדעות השונות אצל ליפשיץ ובלנקינסופ 2003 (גם בתגובה למאמרו של בלנקינסופ 2002).

7 ראו על נושא זה את הסיכום של ברסטד 1996: 77–82. איני מסכים עם השחזור ההיסטורי הקיצוני של ברסטד, אך אין ספק שהוא הגדיר היטב את המשמעות של "מיתוס הארץ הריקה" במחקר. רום-שילוני (תש"ע: 244, והפניות נוספות בהע' 347) ראתה, בצדק, את ראשיתו של הפולמוס הזה כבר בתקופה שבין גלות יהויכין לבין החורבן (וראו על כך גם בספרו של הופמן תשע"ח), אולם אין זה מוריד מעוצמתו ומחשיבותו של העימות בין שתי הקבוצות בראשית התקופה הפרסית.

8 בתוך הספרות הענפה שנכתבה על הקשר בין פוליטיקה, ארכאולוגיה ומקרא, ראו על נושא זה, למשל, את ביקורתו החריפה של בלנקינסופ (2002) ואת תשובתו החריפה לא פחות של עודד (2003).

החריף ביותר שעבר על האזור באלף הראשון לפסה"נ. ירושלים – "הָעִיר אֲשֶׁר-בְּחַר יְהוָה לְשׁוֹם אֶת-שְׁמוֹ שֶׁם מְכַל שְׁבִטֵי יִשְׂרָאֵל" (מל"א י"ד 21) – הפכה לעיי חורבות. שלטון בית דוד ביהודה חדל מלהתקיים והמקדש – "מְעוֹן בֵּיתְךָ וּמְקוֹם מִשְׁכַּן כְּבוֹדְךָ" (תהילים כ"ו 8) – נהרס, "שועלים הלכו-בו" (איכה ה' 18). בנוסף, גבולה המערבי של יהודה נהרס במהלך המסע הבבלי, ומרכזיו העירוניים והמנהליים, המבצרים הצבאיים, וכפרים רבים הוכו וניטשו. אזורי הספר של הממלכה בנגב, כמו גם במדבר יהודה, בבקעת הירדן ובחוף ים המלח, קרסו כולם, ככל הנראה בתהליך ממושך יותר. יהודאים רבים הוגלו לבבל, בעוד אחרים סבלו מהתוצאות הקשות של מסע המלחמה ונוכחות החילות הבבליים ביהודה, ועל כן בחרו לנטוש את יהודה, או שנאלצו לעזוב את בתיהם ואדמותיהם. הממלכה קטנה, שהתקיימה ארבע מאות שנה, הפכה לפחוה. תקופה חדשה החלה בתולדות יהודה: גבולותיה צומצמו; אוכלוסייתה צנחה באופן דרמטי, והמרכז החברתי, הדתי וההיסטורי עקר לבבל. זהו התיאור המקובל ל"תקופת הגלות" – 50 השנים שבין חורבן ירושלים (586 לפסה"נ) לבין הצהרת כורש וראשית השיבה של הגולים בבבל לארצם (539/8 לפסה"נ). "ימי שיבת ציון", לעומת זאת, מתוארים על ידי חוקרים רבים כתקופה של שיבה ושיקום, בנייה מחודשת של בית המקדש וביסוס מחודש של מעמדה של ירושלים כמרכזו הבלתי מעורער של העם. חומת נחמיה נבנתה באמצע המאה ה' לפסה"נ, ובעקבות זאת התיישבה בה מחדש עשירית מהאוכלוסייה ביהודה.⁹ "תקופת הבית השני" החלה, ולמרות פערים גדולים במידע ההיסטורי, ההנחה המקובלת במחקר היא שתהליך ההתפתחות של יהודה ושל ירושלים נמשך בהדרגה גם אל תוך התקופה ההלניסטית המוקדמת (התקופה התלמית וראשית התקופה הסלווקית).¹⁰

9 על התיאור המקראי של אירועים אלה בספר עזרא ונחמיה, ראו ליפשיץ 2002. על נושא זה ראו את הערותיו הביקורתיות של בקינג 2006.

10 התיאור הזה של ימי החורבן, הגלות ותקופת שיבת ציון מאפיין את מרבית השחזורים ההיסטוריים על פרק הזמן הזה, עד לעת האחרונה. מרבית החוקרים התבססו גם על העדויות הארכאולוגיות שהתגלו בחפירות של האתרים המרכזיים ביהודה, וחלקם גם ציינו את גורלו יוצא הדופן של חבל בנימין. ראו, למשל: אולברייט 1957: 246–248; קניון 1960: 291–304; אהרוני 1962: 313–322; מלמט תשמ"ב; 2000; עודד 1984; 2003: 55–71; מזר 1990: 458–460, 548–549; שטרן 1990: 303–311, 321–342, 348. לתיאורים מאוזנים יותר של ימי החורבן והגלות לעומת ימי שיבת ציון, ראו, למשל: נות 1960: 286–337; ברייט 1972: 343–392; מיטצ'ל 1991; אהלסטרומ 1993: 794–888; סוגין 1993: 264–298; ברקאי 2000: 266–268; בלנקינסופ 1998; יפת 2000; לביסוס הרעיון של "מיתוס הארץ הריקה", ראו: ברסטד 2003, וראו גם להלן.

ירושלים של התקופה הפרסית היא ירושלים של "חומת נחמיה", היא ירושלים של בית המקדש השני, המרכז הדתי הבלתי מעורער של יהוד מדינתא, שעל חשיבותה בתקופה ההלניסטית המוקדמת ניתן ללמוד גם ממקורות אחרים כמו ספר בן-סירא, ושבה נערכו ונכתבו מקורות מקראיים רבים, ובהם המקור הכוהני בחומש, סיפורי נביאים, העריכות המאוחרות של ההיסטוריה המשנה-תורתית, וחלקים מספרי עזרא-נחמיה ודברי הימים.¹¹

האם הממצא הארכאולוגי תואם לכל זה? האם כך היינו משחזרים את תולדותיה של ירושלים גם אם לא היו לגביה מטענים דתיים ורגשיים כה רבים, שבאים לידי ביטוי בתיאורים ההיסטוריוגרפיים שבמקרא על ימי החורבן והגלות? האם כך היינו מתארים את ההיסטוריה של ירושלים גם בלי הקינות, הנבואות והשירה המקראית על החורבן, הגלות, הגעגועים לירושלים והשיבה של העם לארצו? דומני שלגבי ימי החורבן ביהודה בכלל, ובירושלים בפרט, הפער בין התיאור המקראי והשחזורים ההיסטוריים לבין הממצא הארכאולוגי אינו כה דרמטי. מהממצא של החפירות בירושלים מצטיירת תמונה ברורה של החורבן הבבלי, שכן עדויות לחורבן נחשפו בחלקים שונים של העיר משלהי ימי הבית הראשון.¹² אבל – גם על רקע החורבן הכבד שנערך בירושלים, ועל רקע תיאור ההגליות שנערכו ממנה, התמונה של התרוקנות מוחלטת של העיר נראית בעייתית. מצד אחד, רמזים להמשכיות כלשהי בפולחן ובמנהגי אבלות שנערכו בירושלים לאחר החורבן נשמרו במקרא, ודי אם אזכיר כאן את תיאור 80 האבלים שהיו בדרכם לבית ה' לאחר רצח גדליהו בן אחיקם בן שפן "וַיְהִי בַיּוֹם הַשֵּׁנִי, לְהִמִּית אֶת-גְּדַלְיָהוּ; וְאִישׁ,

11 ראו על כך, למשל, אצל: קנופרס ולוינסון 2007; ואן דר טורן 2007; אדלמן 2014; רומר 2018; הופמן תשע"ח; לייט 2020.

12 עדויות אלה נחשפו בחפירות שניהל אביגד ברובע היהודי שם, נמצאו בצמוד למגדל משלהי תקופת הברזל שרידי שריפה וראשי חץ. בחפירות שניהל קניון בשנות השישים במורד המזרחי של עיר דוד נמצאו עדויות להרס החומה של סוף תקופת הברזל, ובחפירות שנוהלו על ידי יגאל שילה בעיר דוד בין השנים 1978–1982, נמצאו עדויות להרס של כל המבנים (כולל החומה) ולשריפה עזה, שחתמה את שכבה 10 בשטחים G ו E. עדויות לחורבן הבבלי נמצאו גם בחפירות שנערכו במצודה, ובחלק מהמבנים שחפרה אילת מזר בעופל. לסיכום של החפירות שבהן נמצאו ממצאים מהחורבן הבבלי, ראו: ליפשיץ 2009, ושם ספרות נוספת. לאחרונה, בחפירות החדשות שנערכות בחניון גבעתי בניהולם של יובל גדות ויפתח שליו, נמצאו עדויות דרמטיות לחורבן, שמסייעות לשחזור התמונה של פרק הזמן הזה, לתיאורן שלו ולהבנת תהליכי החורבן וההרס של ירושלים בזמן מלחמת החורבן ולאחריה (שלום ואחרים תשע"ט; שליו ואחרים 2020; וקנין ואחרים 2020).

לא יָדַע: וַיָּבֵאוּ אֲנָשִׁים מִשְׁכֶּם מִשְׁלוֹ וּמִשְׁמֶרוֹן, שְׁמֵנִים אִישׁ, מְגֻלְחֵי זָקוֹ וְקָרְעֵי בְגָדִים, וּמִתְגַּדְּדִים; וּמִנְחָה וּלְבֹנָה בְיָדָם, לְהָבִיא בֵּית יְהוָה" (ירמיה מ"א 4–5).¹³

גם מבחינה ארכאולוגית, נראה שהתמונה הרבה יותר מורכבת ממה שתואר בעבר.¹⁴ על רקע חפירותיה בעיר דוד סברה כבר קניון (1960: 291–304) שהבבלים לא החריבו את כל תחומי העיר. לדעתה, המשיכו מקצת התושבים להתגורר בה לאחר החורבן, ואף הוסיפו לקיים חלק מהטקסים בבית המקדש. בכיוון זה הלך גם ברקאי (2000: 266–268; תשס"ד: 27), שהתבסס על ממצאי חפירותיו ב"כתף הינום" כדי לקבוע שבירושלים הוסיפו להתגורר לאחר החורבן משפחות מעילית העם. דומני שממצאי החפירות שנערכו על ידי אילת מזר במגדל הצפוני שבשטח G, כמו גם ממצאים קרמיים שונים וטביעות חותם ממרבית החפירות בעיר דוד, מעידים על המשך קיום של יישוב במהלך המאה ה' לפסה"נ, שהיקפו ושיעורו לא ברורים (מזר 2009; 2015: 189–203).¹⁵ אל מול הממצא בעיר דוד, כבר אביגד (1980: 61–63) הסיק שכל הגבעה הדרום-מערבית הייתה נטושה משלהי תקופת הברזל ועד לראשית התקופה ההלניסטית. רק חרסים מעטים וממצא קטן מועט מהתקופה הפרסית נחשפו, ברוב המקרים, במילויים מהתקופה ההלניסטית ובייחוד מהתקופה הרומית, ללא כל הקשר סטרטיגרפי.¹⁶

נושא חשוב ומשמעותי להבנת ההיסטוריה של ירושלים הוא שמבחינה ארכאולוגית לא ניתן להבחין בשינוי כלשהו במעבר מהמאה ה' למאה ה' לפסה"נ, כלומר – מ"תקופת גלות בבל" ל"ימי שיבת ציון". בכל 200 שנות התקופה הפרסית, וכך גם בתקופה ההלניסטית המוקדמת, התרכז היישוב בעיר דוד בחלקה העליון של השלוחה, ורוב החפירות הארכאולוגיות נערכו מחוץ לשטחו. בנוסף, גם בתוך השטח המיושב, כמו בחפירות מקליסטר ובחפירות אילת מזר, נחשפו חרסים רבים מהתקופה הפרסית,

13 על נושא זה ראו את הדיון הטקסטואלי ואת השחזור ההיסטורי אצל ליפשיץ תשס"ד: 119–149, ושם ספרות נוספת.

14 לסיכום מקיף של הממצאים הארכאולוגיים בירושלים מהתקופה שבין החורבן הבבלי לתקופה ההלניסטית, ראו: ליפשיץ 2009.

15 כנגד פרשנות זו לממצא, ראו: שטיינר 2011: 313; גבע 2012; פינקלשטיין 2018: 25; שליו ואחרים 2020: 152–153.

16 על נושא זה ראו כבר: קניון 1974: 188–255. לספרות נוספת של חוקרים שהלכו בעקבות קביעה זו לאור חפירות שונות בגבעה המערבית, ראו אצל: ליפשיץ 2009: 10–11, הערה 10. גם אוסישקין (2012: 124–125), שחזר באופן חלקי לעמדתם של "המרחיבים" והניח שנחמיה שיקם את חומות העיר בתוואי זהה לחומות ירושלים ערב החורבן הבבלי, קיבל את ההנחה ששטח הגבעה המערבית, גם אם הוקף חומה, נותר נטוש לאורך כל התקופה הפרסית ובראשית התקופה ההלניסטית.

כמו גם טביעות חותם מרובות, אך גם כאן, רובו המוחלט של הממצא נחשף במילויים מאוחרים וללא כל הקשר סטרטיגרפי או אדריכלי. נראה שבחלקה הצפוני של שלוחת עיר דוד נמצא ממצא רב מהתקופה הפרסית, במילויים שמקורם ככל הנראה מאזור העופל, המצוי בשכונת מצפון ומעל לשטח זה, והם הונחו ככל הנראה לפני התקופה ההלניסטית והתקופה הרומית.¹⁷

מסיכום הנתונים לגבי התקופה הפרסית, כמו גם מהתקופה ההלניסטית המוקדמת, עולה שלכל אורך פרק הזמן הארוך הזה, ירושלים כמעט ולא הייתה קיימת מבחינה ארכאולוגית.¹⁸ אין לדעת מה היה היקף היישוב על הר הבית, סביב המקדש, אולם לאור הנתונים הקיימים משלוחת עיר דוד הישוב בעיר לכל אורך התקופה הפרסית היה קטן ודל, מאות אחדות של אנשים לכל היותר, והעיר לא התבססה כמרכז עירוני של ממש קודם לאמצע המאה ה' לפסה"נ. למעשה, ירושלים של התקופה הפרסית לא הייתה יותר ממקדש מרכזי של הפחווה (שעליו ניתן ללמוד אך ורק מהתיאורים במקרא!) ומאות אחדות של כהנים ומשרתי מקדש שהתגוררו מסביבו (ליפשיץ 2011ב: 189–190; 2015: 256–259; לייט 2020: 153).

מחקרים חדשים ועדכון התמונה ההיסטורית של תולדות יהודה ירושלים תחת שלטון בבל ופרס

ממצאים חדשים מהמאה ה' לפסה"נ, כמו גם מחקרים חדשים אודות הארכאולוגיה של יהודה בתקופה הפרסית ובראשית התקופה ההלניסטית, מאירים באור חדש את הבנתנו את התקופה (ליפשיץ תשס"ד: 217–305). למרות תוצאותיה הקשות ביחס לממלכת יהודה, התקופה בת ששים וחמש השנה של שלטון בבל ביהודה, שהחלה כבר בשנת 604 לפסה"נ עם שיעבוד יהודה לבל, כ-18 שנה לפני חורבן ירושלים והמקדש, ונמשכה עד לכיבוש בבל בידי כורש מלך פרס בשנת 539 לפסה"נ, הוכחה כעת כתקופה שיש בה המשכיות במנהל, בכלכלה ובתרבות החומרית, בעיקר

17 לנושא זה, ראו את הסיכומים אצל: פינקלשטיין 2008; 2009; ליפשיץ 2009; 2011ג; דה-גרוט 2012: 173–175; אוסישקין 2012; ריסטאו 2016: 13–88; שליו ואחרים 2020: 151–153. לשחזור תהליכי ההתפתחות של ירושלים לאור בחינה של ממצא טביעות יהוד, ראו: ליפשיץ וואנדרהופט תשס"ח.

18 למרות הנתונים הארכאולוגיים, חוקרים אחדים הניחו שכל שלוחת עיר דוד הייתה מיושבת בתקופה הפרסית, וחלקם אף הניחו שהעיר הייתה מבוצרת בפרק הזמן הזה. ראו: שטרן 2001: 434–436; דה-גרוט 2012: 173–176; גבע 2014; מזר 2015: 189–203; ריסטאו 2016: 21–65.

מצפון לירושלים – בחבל בנימין, ומדרום לירושלים – באזור רמת רחל ועמק רפאים וסביבותיו – וככל הנראה גם בירושלים עצמה (ליפשיץ 2011א).¹⁹ נראה שהתמונה ההיסטורית הייתה פחות עגומה מכפי שמצטייר מהתיאור המקראי ומכפי ששחזרו חוקרים על בסיס הממצאים הארכאולוגיים. נראה גם שימי "שיבת ציון", שמצטיירים בתיאורים המקראיים באור זוהר, כתקופה של בניין מחודש של ירושלים, היו תקופה שבה הבנייה המחודשת הייתה הרבה יותר איטית ותוצאותיה היו הרבה יותר צנועות מכפי שמתואר בספרות המקראית וגם בחלק מהספרות המחקרית. ירושלים חזרה וביססה את מעמדה כעיר של ממש רק במאה ה' לפסה"נ, וקודם לכן, לכל אורך ימי שיבת ציון" – התמונה לגבי מעמדה ומקומה מתונה ומעורפלת הרבה יותר (ליפשיץ 2015: 256–259).

מערכת טביעות האריה על גופם או ידיותיהם של קנקני אגירה היא העדות הברורה ביותר להמשכיות במנהל, בייצור התוצרת החקלאית ובחיים של תושבי יהודה תחת שלטון בבל (אורנן וליפשיץ 2020). מערכת זו של טביעות חותם מתוארכת היטב לתקופה שבין חורבן ירושלים לבין תחילתה של התקופה הפרסית, והיא המשך לטביעות החותם שנפוצו לפני החורבן במנהל הקנקנים ביהודה. אמנם הריכוז העיקרי של טביעות אלה (73 טביעות חותם מתוך 136) היה במרכז המנהלי של רמת רחל, שהמשיך להתקיים בלי הפרעה מלפני חורבן ירושלים ולאורך כל ימי השלטון הבבלי (והלאה לתקופה הפרסית), אולם הממצא של 31 ידיות מוטבעות בטביעות אריה שנמצאו בעיר דוד, מעיד על המשך קיום של חיים ומנהל בירושלים בימי "גלות בבל" (ליפשיץ תשע"ח: 91–97, 265–272; אורנן וליפשיץ 2020). לכך ניתן להוסיף את כלי החרס מהמאה ה' לפסה"נ שנמצאו גם הם בעיר דוד (מזר 2015: 13; פרויד תשע"ח: 232–235).

הידיות שהוטבעו בטביעות יהוד ובחינת מקומן ותפוסתן בעיר דוד הן העדות העיקרית לשינוי ההדרגתי שחל במעמדה של ירושלים בהמשך התקופה הפרסית ובראשית התקופה ההלניסטית (ליפשיץ וואנדרהופט תשס"ח). בבחינה של טביעות יהוד מהקבוצה המוקדמת (שלהי המאה ה' והמאה ה' לפסה"נ), הקבוצה התיכונה (מאות ד' וג' לפסה"נ), והקבוצה המאוחרת (מאה ב' לפסה"נ), עולה תמונה של

19 כנגד תמונה זו, ולשחזור שונה שבו דגש גדול יותר על חורבן כבד ונטישה במאה ו' לפסה"נ, ראו: פאוסט 2012: 2011.

התפתחות איטית אך ברורה ומתמדת. ירושלים לא הייתה המרכז המנהלי של מערכת טביעות יהוד לאורך כל התקופה הפרסית, ואף בראשית התקופה ההלניסטית.²⁰ המעבר מטביעות יהוד לטביעות ירושלם בימי החשמונאים הוא בעל משמעות מכרעת להבנת השינוי שחל בתקופה זו במעמדה של העיר, והוא נוסף לעדויות הארכאולוגיות שקושרות לפרק זמן זה את גידולה של העיר, התפשטותה לגבעה המערבית, ביצורה והפיכתה למרכז ממלכת החשמונאים (בוצר וליפשיץ תשע"ב).²¹ תפוצת טביעות ירושלם בירושלים גופא בעיר דוד ובעופל, אך גם עשר הטביעות שהתגלו בגבעה המערבית, מלמדת על עלייה בחשיבותה של הגבעה המערבית במאה ה' לפסה"נ, תופעה מקבילה לזו שמוכרת מתפוצת טביעות יהוד מהטיפוסים המאוחרים (בוצר וליפשיץ תשע"ב; ליפשיץ תשע"ח: 115–122, 287–290).

המשמעות של הממצאים החדשים מימי שלטון בבל ופרס ביהודה היא שלאחר חורבן ירושלים והמרכזים העירוניים והצבאיים של יהודה בידי הבבלים בראשית המאה ה', ולמרות המשבר הדמוגרפי והיישובי שעבר על מרבית שטחיה של ממלכת יהודה, "העם הנשאר בארץ יהודה" (מל"ב כ"ה 22) המשיך להתגורר בסמוך לירושלים, מדרום ומצפון, המשיך לקיים כלכלה המבוססת על חקלאות, המשיך לשלם מס ביון, בשמן ותוצרת חקלאית אחרת, באותו האופן ובקנקני אגירה מסומנים

20 החפירות בשטחי החפירה השונים ברחבי העיר חשפו 163 ידיות מוטבעות, כ-28% מכלל הקורפוס. מרבית הידיות נמצאו בעיר דוד, ורק מהקבוצה המאוחרת, שמתוארכת למאה ה' לפסה"נ, נמצאו גם ידיות עם טביעות יהוד בגבעה המערבית. רק 17 ידיות מוטבעות מירושלים שייכות לקבוצה המוקדמת, משלהי המאה ה' ומהמאה ה' לפסה"נ, כולן מעיר דוד. מדובר ב-13% בלבד מהקבוצה המוקדמת, רובן (תשע ידיות) מטיפוס אחד, ולצידן טביעה בודדת או שתי טביעות משישה טיפוסים אחרים. 59 הידיות מהקבוצה התיכונה, מהמאה ה' והמאה ה' לפסה"נ, נחשפו גם כן רק בעיר דוד. ממצא זה מהווה 19% מכלל הידיות, רובן (40 ידיות) מאותו הטיפוס. מתוך 87 הידיות מהקבוצה המאוחרת, מהמאה ה' לפסה"נ, 27 מופיעות לראשונה מחוץ לשלוחת עיר דוד – בגבעה המערבית ובסביבותיה. 87 הידיות מהקבוצה המאוחרת שנחשפו בירושלים מהוות 61% מ-142 הידיות מקבוצה זו, ולצד ממצא טביעות ירושלם שנחשפו גם כן בכל חלקי ירושלים הן מעידות על חידושו של המעמד המנהלי הדומיננטי של ירושלים במאה ה' לפסה"נ, ובייחוד תחת השלטון החשמונאי. בתקופה זו ירושלים הייתה למרכז המנהלי היחיד, ובה כ-60% מהממצא של טביעות החותם. לצד רמת רחל, שניטשה בתקופה זו, באף אתר אחר (למעט גזר ובתניה) לא נחשפה יותר מטביעה בודדת (ליפשיץ וואנדרהופט 2011: ליפשיץ תשע"ח: 272–287).

21 טביעות ירושלם הוטבעו על ידיות של קנקני אגירה, והן כוללות מרכיב צורני – כוכב מחומש (פנטגרם), בצד מרכיב אפיגראפי – חמש אותיות, שמופיעות בין הקודקודים של המחומש ויוצרות את השם ירושלם בכתב העברי הקדום. למעלה ממחצית מסך כל הטביעות התגלו בירושלים (58 ידיות).

באופן דומה לבעבר, והמשיך לייצר כלי חרס במסורות שמקורן בתקופת הברזל (ליפשיץ תשס"ד: 119–153; 2011א'; פרויד תשע"ח).²² המרכז המנהלי ברמת רחל המשיך לשמש כמרכז איסוף המס, בעיקר בצורת קנקני אגירה ובהם יין ושמן, ללא כל שינוי הנראה לעין (ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 48–91), למעט החלפת מערכת טביעות הורדה במערכת טביעות האריה, גם כשהבירה של פחוות יהוד החדשה עברה מירושלים החרבה למצפה (תל א-נצבה), ששימשה כמקום מושבו של המושל הבבלי והפרסי במשך 141 שנה – משנת 587 לפסה"נ, לאורך כל התקופה הבבלית וראשית התקופה הפרסית, ככל הנראה עד לימי נחמיה (445 לפסה"נ), אז אולי עבר מקום מושבו של הפחה לרמת רחל (ליפשיץ 2011א'; 2011ב'; 2015, וראו להלן). שחזור זה של המציאות הגיאופוליטית, המנהלית והכלכלית ביהודה, תואם למסקנה שמבחינות רבות המשיכה האימפריה הבבלית את האידיאולוגיה ואת המנהל האשורי, השתלטה על מערכת הפחוות האשורית, וביצעה רק את השינויים הספורים ואת ההתאמות הנדרשות כדי לאפשר לה לשלוט על המרחבים העצומים הללו (ליפשיץ תשס"ד: 48–51, 77–90; 2011א'). התופעה הארכאולוגית המוכרת ביותר מיהודה שלאחר חורבן ירושלים בראשית המאה ה' לפסה"נ היא דעיכת התרבות העירונית, המנוגדת להמשכיות בישוב הכפרי בחבל בנימין ובצפון הר יהודה (קרטר 1999; ליפשיץ 2011א'; גדות 2015). דגם הישוב הזה המשיך גם בתקופה הפרסית, ללא כל עדות לשינוי דמוגרפי או יישובי שנגרם בעקבות "שיבת ציון", וללא כל עדות ארכאולוגית או אחרת לשינוי במעמדה של ירושלים. גם אם התרחש תהליך שבמסגרתו האליטה של ימי שיבת ציון ביססה בהדרגה את ירושלים כמרכז פולחני ודתני, הרי שאין כל עדות לחידוש מעמדה של ירושלים כמרכז עירוני ואין גם כל עדות לחידוש החיים העירוניים ביהודה עד למאה ה' לפסה"נ, ובמשך כארבע מאות שנה ויותר המשיך היישוב ביהודה להתבסס על האוכלוסייה הכפרית. דעיכתה של התרבות העירונית גרמה להשלכות נלוות על התרבות החומרית, כמו היעלמותם של קברי המשפחה הטיפוסיים, שלרוב נקשרו לאליטה היהודאית ולרכיב העירוני באוכלוסייה. זהו גם ביטוי לשינויים משמעותיים שהתרחשו בדת ובחברה ביהודה, שיש לקשור

22 על המשכיות במאפייני כלי החרס בין תקופת הברזל לתקופה הפרסית עמדו כבר חוקרים אחדים (וראו למשל: שטרן 2001: 516; בר-נתן 2002: 22–23; לאפ 2008: 29–30; ברליון 2012: 7), אולם הם לא אפיינו את כלי החרס מהתקופה הבבלית כקבוצה מוגדרת. ראו על כך: ליפשיץ תשס"ד: 224–240; פרויד תשע"ח.

אותם גלות של האליטה הירושלמית לבבל ולירידה במעמדה של העילית העירונית ביהודה. מאחר ומספר מערות קבורה הוסיפו לשמש באזור בנימין, בירושלים ובאזורים אחרים, אין צורך לקשור זאת למשבר מוגדר, כמו זה של חורבן ירושלים בשנת 586 לפסה"נ, אלא לשינוי רחב יותר בדת ובחברה שארע בעקבות אירועי החורבן, לאורך המאה ה' לפסה"נ, וייתכן שגם בראשית התקופה הפרסית, במקביל לשינויים אחרים שהתרחשו בקרב החברה היהודאית, כמו היעלמות האיקונוגרפיה מטביעות החותם על ידיות הקנקנים (שמתבטא במעבר מטביעות הורדה של סוף ימי הבית הראשון וטביעות האריה של התקופה הבבלית לטביעות יהוד של התקופה הפרסית). מרכיבים אחרים שממחישים את השינוי בתרבות החומרית מתקופת הברזל לתקופה הפרסית, כמו היעלמותו של בית המגורים היהודאי הטיפוסי, הם תוצאה של שינוי הדרגתי שהחל כבר במאה הז' לפסה"נ ונמשך לאורך מאות שנים. עם זאת, יש לזכור, שמלבד המבנה המונומנטאלי ברמת רחל והאחזה התעשיתית בעין גדי ישנם ביהודה שרידים אדריכליים מועטים בלבד מהתקופה הפרסית (ליפשיץ 2011ב; 2015, ושם ספרות נוספת).

מה המשמעות של כל המתואר למעלה להבנת תולדותיה של ירושלים בימי גלות בבל ובתקופת שיבת ציון, וכיצד זה משפיע על התמונה ההיסטורית של תולדות ירושלים בין החורבן הבבלי לימי החשמונאים? המסקנה מהדיון לעיל היא שיש למתן מעט את הנטייה להקצין את השחזורים ההיסטוריים של ימי החורבן והגלות ואין עוד לדבר על חורבן מלא, גלות שלמה או "תקופת פער" ("Babylonian Gap") במאה ה' לפסה"נ, ודאי לא ביהודה אך גם לא בירושלים.²³ הבבלים אכן הנחיתו מכה ניצחת על ממלכת יהודה, מכה שהייתה הקשה בתולדותיה של הממלכה, ושהביאה לחיסולה של העצמאות המדינית, היעלמותו של בית דוד וחורבן המקדש שהתקיים ברצף כ-400 שנה. הם התמקדו בפגיעה אנושה בירושלים, כמו גם במרכזים העירוניים, הצבאיים, המנהליים והכלכליים האחרים, והגלו את המלך והאליטות הפולחניות, הכלכליות, החברתיות והפוליטיות. מבחינה יישובית ודמוגרפית עברה יהודה את המשבר הקשה ביותר באלף הראשון לפסה"נ, ובהתבסס על הנתונים הארכאולוגיים ניתן להעריך

23 קו ישיר עובר בין קביעותיו של אולברייט (1949:142) באשר להיעדר להפסקה המוחלטת ביישוב ביהודה אחרי החורבן הבבלי, להערכתו של ג'יימסון דרייק (1991:75, 146) באשר להפסקה המוחלטת ביישוב ביהודה במאה ה' לפסה"נ, לכותרת מאמריו של שטרן (2000; 2004) על "הפער הבבלי" בארכאולוגיה של ארץ ישראל (והשוו גם לשטרן 2001), ולכותרת ספרו של פאוסט (2012).

שכתוצאה מהמלחמה הממושכת והשפעותיה הקשות, אוכלוסיית יהודה צנחה בלמעלה מ-60% (מ-110,000 תושבים ל-40,000) (ליפשיץ תשס"ד: 292–305). אולם למרות המכה הבבלית הקשה ותוצאותיו של החורבן בהמשך המאה ה' לפסה"נ, ספק אם ירושלים התרוקנה כליל מיושביה. ממצא טביעות האריה, בחינה מחודשת של כלי החרס מחפירות עיר דוד, וממצאים מחפירותיה של אילת מזר מעידים על המשך קיומו של יישוב כלשהו בירושלים בימי "גלות בבל". יותר מכך, אין כל שינוי ביישוב בירושלים, בהיקפו, או במעמדו בראשית "ימי שיבת ציון". מבחינת התמונה של טביעות החותם – יש אפילו ירידה מסויימת במעמדה של ירושלים בראשית התקופה הפרסית לעומת מעמדה בתקופת השלטון הבבלי.²⁴ משמעות הדבר היא שגם אם נבנה המקדש וירושלים התחילה לבסס מחדש את מעמדה כמרכז דתי ופולחני (קנולס 2006), הרי שמעמדה המנהלי לא השתנה, ואולי אפילו תחת שלטון פרס התרכז המנהל ביתר שאת ברמת רחל ומעמדה של ירושלים ירד (ליפשיץ 2011ב; לייט 2020: 154–155). ככל שהמחקר הארכאולוגי יכול ללמד, ודאי שירושלים לא התבססה כמרכז עירוני ואוכלוסייתה לא גדלה בתקופה זו.

נראה שבמהלך התקופה הפרסית השינוי העיקרי שחל בתולדות יהודה היה הפיכתה של רמת רחל ממרכז מנהל למקום מושבו של הפחה. הגן המפואר שנחשף ברמת רחל, ושככל הנראה הגיע לשיאו בתקופה הפרסית, ביחד עם האגף המפואר שנוסף למצודה בתקופה זו (ליפשיץ, גדות ולנגוט 2012; ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 48–91), יכולים להצטרף למידע ההיסטורי על מחלוקת עזה בין הפחה ואנשיו לבין הכהן הגדול ויושבי ירושלים.²⁵ בכל מקרה, ירושלים התחילה להתאושש ולבסס מחדש את מעמדה במאות הד'–ג' לפסה"נ, והשינוי העיקרי בתולדותיה התרחש רק כשהיהודה השתחררה מעול האימפריות הזרות לאחר המרד החשמונאי.²⁶ ירושלים הפכה בשלב זה למרכז העירוני הגדול והמרכזי ביהודה, וחידשה את מעמדה כמרכז הבלתי מעורער של הממלכה (גבע 2003; 2013; בוצר וליפשיץ תשע"ב).

24 מסקנה זו עולה מהשוואת התמונה של טביעות יהוד מהקבוצה הקדומה לעומת מעמדה ומקומה של ירושלים בטביעות האריה של התקופה הבבלית. ראו על כך את הסיכום אצל ליפשיץ תשע"ח: 272–290.

25 לאור זאת ניתן להעלות את השאלה האם ביסודה של מחלוקת זו עמדה החלוקה בין מקום מושבו של הפחה ואנשיו ברמת רחל לבין מקום מושבו של הכהן הגדול ושאר משרתי המקדש בירושלים. ראו על נושא זה גם אצל לייט 2020: 154–155.

26 בשלב זה רמת רחל נהרסה עד היסוד וכפר יהודי הוקם על חורבות הארמון והגן שהקיף אותו (ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 92–94).

עיצוב הזיכרון של ימי החורבן, הגלות ושיבת ציון

דבר מהשחזור ההיסטורי שתואר לעיל – זה של ימי הגלות וזה של ימי השיבה – לא משתקף בהיסטוריוגרפיה המקראית. און להתפלא על כך שכן, כאמור, התיאורים המקראיים לא נועדו לשקף מציאות היסטורית.²⁷ הם משקפים את נקודת המבט של האליטה הירושלמית: את מה שזו ידעה, את מה שרצתה לספר ואת מה ששירת את האינטרסים הפוליטיים, הדתיים וגם הכלכליים שלה.²⁸ הסיפור נועד לבני הדור שבעבורו הוא חובר. הוא נועד להעביר את המסר האידיאולוגי לבני אותו דור, כטקסט שנכתב על ידי האליטה הירושלמית – בירושלים או בגלות בבל, בעבור אותה אליטה ירושלמית, בירושלים או בגלות בבל.²⁹

מי הייתה אותה אליטה ומה היו האינטרסים שלאורם היא עיצבה את התיאורים המקראיים? מתי היו הדברים יכולים להכתב?

כאמור, הגלות מיהודה הייתה מצומצמת בהיקפה וסלקטיבית, וכללה בעיקר את יושבי ירושלים וסביבתה, וככל הנראה גם חלק מהעילית הכלכלית, בעלי מקצוע, אנשי צבא וכו'.³⁰ במרכז של הגלות הייתה האליטה הירושלמית, שהנהיגה את העם ביהודה מאז ראשית ההיסטוריה שלו, וזאת בשעה שמרבית האוכלוסייה של ממלכת יהודה נותרה לשבת במקומה – באותם כפרים, על אותן אדמות וככל הנראה תחת אותה מנהיגות מקומית. כמובן שלאחר מסעות המלחמה הבבליים, בגלל הנוכחות של כוחות צבא גדולים ביהודה לאורך זמן, וגם בעקבות המשברים שנלוו לחורבן ירושלים וההתמוטטות של המנגנונים הצבאיים והמנהליים של הממלכה, גם אוכלוסייה זו עברה משבר דמוגרפי ויישובי כבד.³¹ בנוסף לכך, לראשונה היה על אוכלוסייה זו לחיות

27 על תיאורי החורבן הבבלי של ירושלים ושאר ערי יהודה במקביל לתיאורי חורבן במזרח הקדום, ראו את הדיון אצל רום-שילוני תש"ע: 238–244, ושם ספרות נוספת.

28 קרול (1992) כבר הדגיש את האידיאולוגיה של השבים מן הגולה בראשית ימי שיבת ציון בטקסטים בעזרא-נחמיה, דברי הימים וכן בספרות הנבואה ואת מטרתם לבסס את זכותם על הארץ ולפסול את זכותם של הנשארים ביהודה בתקופת הגלות. לפניו הגדיר את האידיאולוגיה הזו של השבים טורי (1930: 102–108). אולם הוא ראה בה חלק מהפולמוס נגד השומרונים בתהליך ספרותי ואידיאולוגי שנמשך מאות שנים במהלך התקופה הפרסית וההלניסטית, שהגיע לשיאו בימי החשמונאים. על נושא זה ראו, בין היתר: מידלמס 2005; גרבה 2015; לייט 2020: 151.

29 בדברים אלה אין משום הסכמה עם מסקנותיהם של חוקרים מהזרם ה"מינימליסטי", וראו, למשל: קרול 1992; ברסטד 1996; 2003, וכן רבים מהמאמרים בקובץ שערך גרבה (1998). ראו על כך גם להלן.

30 לסיכום מקיף על הגולים בבבל במאות ה' וה', ראו: אהן 2011; הופמן תשע"ח; פירס 2006; פירס ווונץ' 2014; אלסטולה 2019, ושם ספרות נוספת. ראו גם את המאמרים השונים אצל אהן ומידלמס 2012.

31 ראו על כך את הדיון שלעיל, וכן את הסיכומים אצל ליפשיץ תשס"ד: 119–153; 2011א'.

ללא אותה אליטה דתית, פוליטית וכלכלית ששלטה בה מאז ומתמיד. אולם יש לזכור שבזמן חורבן ירושלים הייתה כבר יהודה תחת שלטון בבלי כ-18 שנה, מאז לכניסתה תחת העול הבבלי בשלהי שנת 604 לפסה"נ, כך שהשלטון הבבלי היה כבר נוכח וקיים ברחבי הממלכה ההררית הקטנה הזו, והחיים תחת שלטון האימפריה הבבלית לא היו מרכיב חדש בחייהם של תושבי הממלכה. גם הנוכחות של נציגי השלטון הבבלי לא הייתה מרכיב חדש בנוף, ועדות מרכזית לכך היא המשך קיומו של מבנה המנהל המפואר ברמת רחל, כמעט ללא שינוי במעבר מהמאה הז' למאה ה' לפסה"נ.³²

המתח בין שני חלקי העם – אלה שגלו לבבל ואלה שנותרו ביהודה – היה ברור ומובנה, וכלל מחלוקות קשות – כלכליות, פוליטיות, חברתיות ודתיות.³³ ימי הגלות, בהם חיה עילית העם מנותקת מהעם ומהארץ, היו פרק זמן מיוחד וקצר, שכלל הנראה התרחשו בו שינויים גדולים בתפיסות התיאולוגיות ובמנהגי הדת והפולחן.³⁴ עם זאת, פחות מחמישים שנה לאחר החורבן ניתנה לאותה אליטה גולה בבבל הרשות לשוב לארצה.³⁵ כורש, שאך זה סיים לכבוש את בבל וירש את האימפריה העצומה שלה, התיר לבנות מחדש את בית המקדש, ובכך השיב לירושלים את מעמדה כמקום המקדש המרכזי ביהודה, ואפשר לכהנים הירושלמים לבסס מחדש את מעמד העל שהיה לירושלים בפולחן. הוא גם התיר למי שעתידיים לבנות את בית המקדש לשוב לירושלים והעניק לאותה עילית הגולה בבבל, ושכללה את צאצאי בית דוד, משפחות הכהנים ובעלי תפקידים אחרים שהיו קשורים לעבודת המקדש, את הרשות והסמכות לבסס מחדש את מעמדם על ה"נשארים" ביהודה.³⁶ אותה מנהיגות של שבי ציון, שמבחינה מספרית לא הביאה לשינוי דמוגרפי משמעותי באוכלוסיית יהודה הקטנה (ליפשיץ 2011ב), לא היססה לכנות את מי שעסקו במו ידיהם במלאכת הבנייה של בית המקדש

32 על המשכיות היישוב ברמת רחל, ראו ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 45–74.

33 ראו על כך, למשל: בן צבי 1995: 109–110; סמית-כריסטופר 1996: 123–127; ויליאמסון 1985: 49–50; 1998: 159; בדפורד 2001: 56; 2002; קסלר 2001; 2006; 2007; אלברטס 2006: 202; בקינג 2011: 46; גרץ 2013; אמזלג 2018: 274–282.

34 לסקירה מקיפה של התפתחות התיאולוגיה המקראית בתקופה זו, ראו רום-שילוני תש"ע, ושם ספרות נוספת.

35 ראו את הגדרתו של קסלר (2006; 2007) לאליטה של שבי ציון כ-charter group ואת הגדרתו לקבוצה זו בעקבות מחקריו והגדרתו של פורטר (1965).

36 על יחסי העולים, נציגי הגולה בבבל, והנשארים ביהודה, ראו: יפת 1983; 2006; בן-צבי 1995; ווילי 1995; בדפורד 2001; 2002; קנופרס 2011: 49–55; 2015.

בשם "שארית העם" (חגי א' 14), ולכלול בחנוכת המקדש את "בני ישראל השבים מהגולה" יחד עם "וכל הנבדל מטומאת גויי הארץ" (עזרא ו' 21).³⁷ בכך נפתחה תקופה מתוחה של עימותים בין שבי ציון, שבגיבוי השלטון הפרסי חזרו וביססו את שלטונם ביהודה, והשליטו את מנהגיהם ותפישותיהם שהתגבשו בתקופת הגלות, לבין מי שנשארו ביהודה במשך תקופת הגלות, המשיכו לקיים את חייהם ומנהגיהם ופיתחו לעצמם אורח חיים שונה, מותאם לקשיי החיים בארץ, שהשתנתה עד מאוד תחת שלטון בבל.³⁸ זוהי גם הסיבה לכך, שמרבית התיאורים במקרא מתמקדים בקורות הגולים, ושתולדות היישוב הנשאר בארץ "נמחקו" כמעט לגמרי מההיסטוריה, עד שנוצרה אותה "תקופת חושך" ידועה של ימי גלות בבל. הבעיה היא שבחמישים שנות הגלות נוצרה בארץ מציאות מדינית, לאומית, תרבותית וכלכלית שאין להתעלם ממנה, שניתן לשחזר נקודות מרכזיות בקיומה ההיסטורי, ושיש לראות בה שלב ביניים מקומי ומשמעותי בין תקופת הברזל לבין התקופה הפרסית, בין ימי הבית הראשון לבין ימי הבית השני, בין התקופה שקדמה לגלות בבל לבין ימי שיבת ציון. לאור מציאות זו, העימות המתפתח בין מנהיגות הגולים ששבה לירושלים לבין העם הנשאר ביהודה השפיע מאוד על תיאור העבר: מי חי בארץ ומי גלה ממנה, מי נשאר ומי חזר?

עלינו לזכור שאף אחד מהמקורות שתיארו את העבר לא ניסה ולא רצה לשקף מציאות היסטורית או לתאר מציאות כזו – שהרי בני הדור ידעו בדיוק מה קרה ולא היו צריכים תיאור שכזה. התיאורים שנכתבו לבני הדור הזה ולדורות הבאים אחריו נועדו בעיקר להסביר את הסיבה לאירועים, ולייצג מחנות שונים בתוך העם היהודי שלאחר החורבן. בפועל – נשמרו בתוך התיאור המקראי שני קולות שסיפרו את אותו סיפור – אבל משתי זוויות שונות, עם דגשים שונים על אותה מציאות, ותוך הכרה בכך שהתיאור מדגיש את מה שהוא רוצה להדגיש. הדבר מתבטא בעיקר במגמות השונות כלפי הנשארים והגולים בתיאור החורבן (מל"ב כ"ה). בפסוקים 11–12 מוגדר בפירוט ניכר ציבור הגולים לבבל ("וְאֵת יִתְרֵי הָעַם הַנִּשְׁאָרִים בְּעֵיר, וְאֵת-הַנְּפִלִים אֲשֶׁר נָפְלוּ עַל-הַמֶּלֶךְ בְּבָבֶל, וְאֵת, יִתְרֵי הַקָּמוֹן הַגָּלָה, נְבוֹזְרָאֲדָן רַב-טַבָּחִים") ולמולם מוגדרים

37 למשמעותם של מונחים אלה ראו יפת תשע"ט: 178–179, ושם ספרות נוספת.

38 חוקרים רבים עמדו על המתחים ועל המאבקים בחברה היהודאית בימי שיבת ציון. ראו, למשל: שולץ 1980; ברקוויסט 1995: 133–140; גרבה 1995: 406; מין 2002: 167–168; גולדשטיין תשע"ג: 216; ליון תש"פ: 2019: 98–99.

מי שהושארו ביהודה ('ומדלת הארץ, השאיר רב-טבחים, לכרמים, וליגבים'). בפס' 21ב' נמסר הסיכום של אירועי החורבן, שהוא גם סיכום גורלה של יהודה, ובו מתוארת הגלייה שלמה של העם מארצו ('ויגל יהודה מעל אדמתו'), בהקבלה לתיאור גורל ישראל אחרי כיבוש שומרון (מל"ב י"ז 23: 'ויגל ישראל מעל אדמתו אשורה עד היום הזה'). לעומת זאת, בפתח התיאור המקוצר על ימי גדליהו בן אחיקם בן שפן (מל"ב כ"ה 22–25) נמסר תיאור שונה לגמרי על מי שנשארו ביהודה ('והעם הנשאר בארץ יהודה אשר השאיר נבוכדנאצר מלך בבל – ויפקד עליהם את-גדליהו בן-אחיקם בן-שפן'). השוואת התיאורים במל"ב כ"ה 12 ו-22 מעידה על כך שאותה מציאות תוארה משתי זוויות ראייה שונות. בשני התיאורים ברור שחלק מהעם גלה לבבל וחלק נשאר, והמחלוקת היא מהי חשיבותם של הגולים לעומת הנשארים, מיהו ממשיכו ההיסטורי של "יהודה" ומה מקומו של ציבור הנשארים בהיסטוריה של הארץ ושל העם לאחר חורבן ירושלים. האם אלה הם חלק מהדלים (שלא הוגלו 11 שנה קודם לכן בגלות יהויכין) או "העם הנשאר", האם מי שהשאיר אותם הוא רב טבחים או נבוכדנאצר מלך בבל, והאם תכלית השארתם בארץ היא לצורך קיומם ככרמים ויוגבים או שזוהי התחלה חדשה של קיום בארץ תחת מנהיגותו של גדליהו בן אחיקם בן שפן?

מל"ב כ"ה 12	מל"ב כ"ה 22
ומדלת הארץ	והעם הנשאר בארץ יהודה
השאיר	אשר השאיר
רב-טבחים	נבוכדנאצר מלך בבל
לכרמים, וליגבים	ויפקד עליהם, את-גדליהו בן-אחיקם בן-שפן

אם כן, מבחינתם של המחברים ושל העורכים של התיאור בספר מלכים נראה שהיו השקפות שונות בשאלה מי נשאר בארץ ומי גלה, כמו גם בשאלה מה היה גורלה של יהודה לאחר החורבן הבבלי. בעקבות חוקרים אחרים גם אני מניח שבמלכים ב' כ"ה שולבו שני מקורות סותרים, שמייצגים שתי השקפות שונות על האירועים, שנכתבו על ידי שני מחברים שונים ויועדו לשני קהלים שונים, ככל הנראה גם בשני מקומות שונים: תיאור אחד נכתב עבור ציבור הגולים בבבל והתיאור השני נכתב עבור הנשארים ביהודה. המקור האחד יודע שחלק מבני הממלכה נשארו בארצם, אולם אלה לא נחשבים מבחינתו כמייצגים את יהודה אל מול מי שגלו לבבל. הוא קובע שיהודה גלה

מעל אדמתו, הארץ התרוקנה ונשארו רק מעט דלים. המקור השני יודע שהיה חורבן והייתה גלות, אולם הוא מתרכז בנשארים ורואה בהם את מי שממשיכים את הקיום של יהודה בארצו, הם ראויים להיות אותו חלק מהעם שנשאר על אדמתו והוא רואה בהם את הגרעין לשיקום ואת העתיד של העם ושל הארץ, למרות החורבן והגלות.³⁹

המאבק הזה בין הגולים לנשארים לא היה רק מאבק דתי ואידיאולוגי על מי שחטא ונענש ומי שנשאר בארץ בזכות וברשות האל, ולא היה רק מאבק על הזכות על האדמות והרכוש של מי שגלו והשאירו את כל שהיה להם מאחור, אלא היה גם, ואולי בעיקר, מאבק על עיצוב התודעה הלאומית והזיכרון ההיסטורי. לקח ככל הנראה זמן עד שהמאבק הזה החל, ואולי אף היה זה מאבק שפרץ רק בעת שנציגי האליטה הגולה בבבל קיבלו את הרשות לשוב ולבנות את המקדש בירושלים ולחדש את אחיזתם בארץ, אולם אין ספק שאל מול השאיפה של "העם הנשאר" להמשיך את חייהם בארץ ולבסס את הלגיטימיות של קיומם בה, הרי שהגולים (והשבים לציון) שאפו לקבע את הקשר שלהם עם הארץ באמצעות התפיסה שמאז גלותם לבבל היא נותרה ריקה ושוממה, ובמשך כל השנים שעברו מאז החורבן והגלות היא המתינה לשובם.

המאבק הוכרע בימי שיבת ציון – כשהגולים קיבלו מחדש את הזכות לשלוט בארץ באמצעות ייפוי כוח אימפריאלי. מרגע זה, הלך והוחרף התהליך של התפיסה ה"גלותית", והתקבע בזיכרון ההיסטורי "מיתוס הארץ הריקה". היה זה כלי הכרחי מבחינתם של השבים, לצורך ביסוס זכותם והלגיטימיות של שלטונם ביהודה. הטכניקה ההיסטוריוגרפית הקלאסית היא להאיר אירועים מסויימים ותקופות מוגדרות בפנסים רבי עוצמה, ולהשאיר באפילה גמורה את התקופות שביניהם. לכן, הפנס האחד האיר את תקופת החורבן של ירושלים – תוך התמקדות אך ורק בגורלה של ירושלים, בחורבנה, בביטול הפולחן, בהגליית כלי המקדש ובהגלייה של עילית העם, ואילו הפנס השני האיר את השיבה של אותם גולים לירושלים, את השבתם של (חלק מתוך) אותם כלי המקדש, ואת חידוש הפולחן.

הקשר הענייני, הלשוני והספרותי שבין שני התיאורים לא משאיר מקום לספק בדבר המטרה של התיאור, זמנו והאוקלוסייה שאליה הוא מכוון. ספר עזרא ונחמיה פותח בהצהרת כורש ובשיבת ציון, מחבר את ההצהרה ואת תיאור השיבה לתיאור החורבן

39 לידיון מפורט במקור של שני התיאורים הללו, בזמנם, במטרת כתיבתם ובדרכי העריכה של התיאור כולו, ראו: ליפשיץ תשס"ד: 276–288, ושם ספרות נוספת.

וההגלייה, וקושר באופן מובהק בין שני האירועים ובין שתי קבוצות האנשים, תוך התייחסות להפסקה שחלה ביניהם כתקופת חושך שבה הארץ הייתה ריקה. הצהרת כורש (עזרא א' 1–4) אינה רק הפתיחה לסיפור. היא מתוארת ומוגדרת כבסיס החוקי לקיום ביהודה, כשמעבר לתאריך המוגדר שניתן לה, מוגדר לה גם תוקף משפטי כהצהרה בעל פה ובכתב של מלך פרס, ותוקף דתי כדברי ה', שהעיר את רוחו של כורש ופקד עליו לבנות את בית המקדש בירושלים. קהל היעד של ההצהרה הם חלק מבני יהודה הגולים בבבל, שנבחר לעלות לירושלים כדי לבנות את בית המקדש. אין כאן כל הרשאה רחבה יותר – לעלות לשם עלייה או לשנות את המצב המשפטי או הדמוגרפי ביהודה. העלייה היא רק לצורך בניית המקדש, כשכל הקהל שנשאר בבבל צריך לסייע בנדבות ותרומות לבניית המקדש.⁴⁰ גם בתיאור הביצוע של ההכרזה (עזרא א' 5–6) הדגשים הם בדיוק אותם דגשים. העולים הם רק מי שנבחרו לבנות את המקדש, והם עולים לצורך כך לירושלים, בעוד ששאר העם שנשאר בבבל מסייע ברכוש. יותר מכך, המשכו של התיאור (עזרא א' 7–11) כולל את החזרתם של חלק מקלי המקדש שהוגלו ממנו על ידי הבבלים לפני שהחריבו אותו. בכך נסגר מעגל החורבן והגלות, ההפסקה שהייתה בפולחן בבית המקדש הסתיימה, והדברים באים על מקומם.⁴¹

אפשר להציע כאן השוואות מדוייקות בין תיאור החורבן והגלות במל"ב כ"ה לבין תיאור הצהרת כורש וראשית השיבה בעזרא ונחמיה. אבל – האם תיאור זה נועד לשקף מציאות? דומני שגם למחברים של התיאור וגם לקהל היעד של התיאור הזה היה ברור שאין כאן כוונה לשקף מציאות כהווייתה, אלא להעביר מסר פולמי שנועד לשרת את האינטרסים של קהל השבים במאבקו לבסס את הלגיטימיות שלו בירושלים. הדרך הנכונה להבין את הטקסט הזה היא לא דרך שחזור מלא של ההיסטוריה לפי המתואר בו, ולא דרך ייחוס של דיוק היסטורי למתואר בו. זו, כאמור, לא הייתה הכוונה של המחברים ולא כך הבינו את הטקסט הזה קהל היעד שלו בימי שיבת ציון. הדרך להבין את הטקסט הזה דומה במידה רבה לדרך שבה אפשר לקרוא את הכרזת העצמאות או טקסטים שנועדו לכונן מציאות על בסיס התיאור ההיסטורי, כשברור שטקסטים אלה מתארים את ההיסטוריה כבסיס למסר שהם מבקשים להעביר.

40 ראו על כך: ויליאמסון 1985: 50; בלנקינסוף 1988: 107; יפת תשע"ט: 49–64, ושם גם ספרות נוספת.
 41 זוהי גם המטרה של המשך התיאור, אם בשילוב הרשימה בעזרא ב' ואם בתיאור חג הסוכות בעזרא ג' (ליפשיץ תשע"ט). לפי פרק זה, המטרה העיקרית של הדור הראשון לשיבת ציון, תחת מנהיגותם של זרובבל וישוע, הייתה לחדש את הפולחן בירושלים, שבמרכזו הקרבת הקורבנות על המזבח שהוקם במקומו של המזבח מימי הבית הראשון. ראו על כך: רייט 2004: 315–319; 2007: 20.

אין בטקסט שמתאר את שיבת ציון או בטקסט של הכרזת העצמאות שקרים, והוא לא מעוות את המציאות, שכן אם יעשה כך הוא יפגע בכוונה שלשמה הוא נכתב. שני הטקסטים בוחרים למקד את תשומת הלב ולהאיר את הפרקים שמתאימים למסר שהם מבקשים להעביר, וזאת בטכניקה דומה, ותוך שימוש באותה צורה של תיאור, וגם מתוך אותה כוונה. כל התיאור ההיסטורי הקצר של תולדות העם היהודי בהכרזת העצמאות מוביל לנקודה שבה ההכרזה קובעת את המטרה שלשמה היא נכתבה: הזכות של העם היהודי להקים את מדינתו אינה ניתנת להפקעה.

עיצוב הזיכרון של ימי החורבן, הגלות ושיבת ציון והשפעתו על המחקר המודרני

לאור כל האמור לעיל, מובן לי לגמרי, גם אם קשה לי לקבל את "הגישה המסורתית" בשחזור ההיסטוריה של עם ישראל, שלפיה הבבלים הביאו לחורבן מלא וכולל ביהודה. לפי גישה זו, אם נשארו יהודים ביהודה, הרי שקיומם היה זניח ושולי, והארץ הייתה ריקה לגמרי עד לימי שיבת ציון. החוקרים שנוקטים בגישה זו מקבלים את התיאורים המקראיים כלשונם – ככאלה שמשקפים היסטוריה ריאלית, ושלפיהם פרק הזמן שבין החורבן לבין הצהרת כורש היה "תקופת אופל" מבחינה היסטורית – תקופה שאין לה זכות קיום עצמאית מבחינה היסטורית. גישה זו משקפת עמדות מוצא דתיות, לאומיות ואולי אף פוליטיות, והיא ללא ספק מושפעת מהיחס של הספרות המקראית, שמגדירה את התקופה הזו כ"חורבן יהודה" וכ"ימי הגלות", בתוספת לקינות ולנבואות המיוחסות לפרק הזמן הזה, ובעיקר – מהתפיסות המוצגות בספרות של ימי שיבת ציון, ומעיצובו של "מיתוס הארץ הריקה".

נכון שהבעיה עם התקופה הזו גדולה אף יותר מזו של מרבית התקופות המקראיות, שכן יש בידינו רק מעט מאוד מקורות היסטוריים על פרק זמן זה, הן מקראיים והן חוץ-מקראיים. מיעוט המקורות הזה יכול להסביר את ה"חשכה" ההיסטורית, של ימי השלטון הבבלי בארץ ישראל. גם פרק הזמן הקצר של ימי השלטון הבבלי (פחות מ-70 שנה) מקשה על חוקרים לזהות את התקופה הזו בממצא החומרי בארץ ישראל, לאפיין אותה ולהגדיר את ייחודו. אבל – המחקר ההיסטורי המודרני – אמור להיות מושפע פחות מכבלים אידיאולוגיים ומנקודות מוצא לאומיות ודתיות ולא אמור לשרת מגמות פוליטיות, דתיות ולאומיות, גם אם אלה נמצאות באופן סמוי בתוך חלק מהנחות המוצא של חוקרים.

ההשפעות שיש להנחות המוצא הללו – אלה הסמויות ואלה הגלויות – על המחקר ועל החוקרים של התקופה – ארכאולוגים, היסטוריונים וחוקרי מקרא – בולטות גם בין החוקרים הישראלים, וקיימות גם בדור הצעיר יחסית שפועל כיום. ודאי שההזדהות של שבי הציון המודרניים עם שבי ציון של ימי כורש, ההסתמכות על התקדים ההיסטורי – אם בצורה גלוייה ואם בצורה סמוייה – וההתבססות עליו כחלק מהצידוק ההיסטורי של "שיבת ציון המודרנית", העצימו את הפרשנות ההיסטורית המסורתית, ופרשנות זו, בתורה, חזרה וחזקה מגמות לאומיות ושימשה להצדקת טיעוניה של התנועה הציונית. אבל לאחר יותר משבעים שנות עצמאות למדינת ישראל ולאחר יותר ממאה ועשרים שנה לקיומה של התנועה הציונית, היסטוריונים, ארכאולוגים וחוקרי מקרא ישראלים, שמרגישים חזקים מספיק בזכות קיומם בארץ ובצדקתה של "שיבת ציון השנייה", יכולים להשתחרר מהכבלים האידיאולוגיים הללו, לבחון את הנתונים בצורה ניטראלית יותר, ולשחזר את המציאות ההיסטורית בצורה שונה מזו שעיצבו שבי ציון הראשונים – לא מתוך רצון לתאר מציאות כהווייתה, אלא מתוך צרכים אידיאולוגיים שהיו נכונים לזמנם שלהם.

ביבליוגרפיה

- אביגד 1980
אביגד, נ'. 1980. *העיר העליונה של ירושלים*. ירושלים.
- אדלמן 2014
Edelman, D.V., ed. 2014. *Deuteronomy-Kings as Emerging Authoritative Books: A Conversation*. Atlanta.
- אהלסטרום 1993
Ahlström, G.W. 1993. *The History of Ancient Palestine from the Palaeolithic Period to Alexander's Conquest*. Sheffield.
- אהן 2011
Ahn, J.J. 2011. *Exile as Forced Migrations: A Sociological, Literary, and Theological Approach on the Displacement and Resettlement of the Southern Kingdom of Judah*. Berlin.
- אהן ומידלמס 2012
Ahn, J.J. and Middlemas, J., eds. 2012. *By the Irrigation Canals of Babylon: Approaches to the Study of the Exile*. New York.
- אהרוני 1962
אהרוני, ו'. 1962. *ארץ ישראל בתקופת המקרא*. ירושלים.
- אלברייט 1949
Albright, W.F. 1949. *The Archaeology of Palestine*. Baltimore.
- אלברייט 1957
Albright, W.F. 1957. *From the Stone Age to Christianity*. New York.
- אסישקין 2012
Ussishkin, D. 2012. On Nehemiah's City Wall and the Size of Jerusalem during the Persian Period. In: Kalimi, I., ed. *New Perspectives on Ezra-Nehemiah: History and Historiography, Text, Literature, and Interpretation*. Winona Lake: 101–130.
- אורנן וליפשיץ 2020
Ornan, T. and Lipschits, O. 2020. The Lion Stamp Impressions from Judah: Typology, Distribution, Iconography, and Historical Implications. A Preliminary Report. *Semitica* 62: 69–91.
- אלברטס 2006
Albertz, R. 2006. Purity Strategies and Political Interests in the Policy of Nehemiah. In: Gitin, S., Wright, J.E. and Dessel, J.P., eds. *Confronting the Past: Archaeological and Historical Essays on Ancient Israel in Honor of William G. Dever*. Winona Lake: 199–206.
- אלסטולה 2019
Alstola, T. 2019. *Judeans in Babylonia: A Study of Deportees in the Sixth and Fifth Centuries BCE*. Leiden.

- אמזלג 2018
Amzaleg, N. 2018. The Authorship of Ezra and Nehemiah in Light of Differences in Their Ideological Background. *Society of Biblical Literature* 137/2: 271–279.
- אשכנזי 1988
Eskenazi, T.C. 1988. *In an Age of Prose, A Literary Approach to Ezra-Nehemiah*. Atlanta.
- בדפורד 2001
Bedford, P.R. 2001. *Temple Restoration in Early Achaemenid Judah*. Leiden.
- בדפורד 2002
Bedford, P.R. 2002. Diaspora-Homeland Relations in Ezra-Nehemiah. *Vetus Testamentum* 52: 147–165.
- בוצר וליפשיץ תשע"ב
בוצר, א' וליפשיץ, ע'. תשע"ב. מסקנות ראשונות ממחקר טביעות ירושלם על ידידות של קנקני אגירה. בתוך: ברוך, א', לוי-רייפר, א' ופאוסט, א', עורכים. **חידושים בחקר ירושלים י"ז**. רמת גן: 199–218.
- בלום 2015
Blum, E. 2015. Volk oder Kultgemeinde? Zum Bild des nachexilischen Judentums in der alttestamentlichen Wissenschaft. In: Oswald, W. and Weingart, K., eds. *Grundfragen der historischen Exegese, Methodologische, philologische und hermeneutische Beiträge zum Alten Testament*. Tübingen: 195–214.
- בלנקינסופ 1988
Blenkinsopp, J. 1988. *Ezra-Nehemiah—A Commentary*. Philadelphia.
- בלנקינסופ 1998
Blenkinsopp, J. 1998. The Judaeen Priesthood during the Neo-Babylonian and Achaemenid Periods: A Hypothetical Reconstruction. *Catholic Biblical Quarterly* 60/1: 25–43.
- בלנקינסופ 2002
Blenkinsopp, J. 2002. The Bible, Archaeology and Politics; or The Empty Land Revisited. *Journal for the Study of the Old Testament* 27/2: 169–187.
- בן-צבי 1995
Ben-Zvi, E. 1995. Inclusion in and Exclusion from "Israel" in Post-Monarchic Biblical Texts. In: Holloway, S.W. and Handy, L.K., eds. *The Pitcher is Broken: Memorial Essays for Gösta W. Ahlström*. Sheffield: 95–149.
- בקניג 2006
Becking, B. 2006. "We All Returned as One": Critical Notes on the Myth of the Mass Return. In: Lipschits, O. and Oeming, M., eds. *Judah and the Judeans in the Persian Period*. Winona Lake: 3–18.
- בקניג 2011
Becking, B. 2011. *Ezra, Nehemiah, and the Construction of Early Jewish Identity*. Tübingen.

ברייט 1972

Bright, J. 1972. *A History of Israel*. Philadelphia.

ברלין 2012

Berlin, A. 2012. The Pottery of Strata 8–7, the Hellenistic Period. In: De Groot, A. and Bernick-Greenberg, H. *Excavations at the City of David 1978–1985, Directed by Yigal Shiloh, VIIB: Area E: The Finds* (Qedem 54). Jerusalem: 5–29.

בר-נתן 2002

Bar-Nathan, R. 2002. *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho, 3: The Pottery*. Jerusalem.

ברסטד 1996

Barstad, H.M. 1996. *The Myth of the Empty Land: A Study in the History and Archaeology of Judah during the "Exilic" Period*. Oslo.

ברסטד 2003

Barstad, H.M. 2003. After the "Myth of the Empty Land": Major Challenges in the Study of Neo-Babylonian Judah. In: Lipschits, O. and Blenkinsopp, J., eds. *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*. Winona Lake: 3–20.

ברקאי 2000

ברקאי, ג'. 2000. בתי הקברות של ירושלים בימי הבית הראשון. מתוך: אחיטוב, ש' ומזר, ע', עורכים. **ספר ירושלים: תקופת המקרא**. ירושלים: 270–233.

ברקאי תשס"ד

ברקאי, ג'. תשס"ד. ארמון המלך ובית העם בעת הכיבוש הבבלי של ירושלים. בתוך: ברוך, א' ופאוסט, א', עורכים. **חידושים בחקר ירושלים ט'**. רמת גן: 28–21.

ברקוויסט 1995

Berquist, J.L. 1995. *Judaism in Persia's Shadow: A Social and Historical Approach*. Minneapolis.

גבע 2003

Geva, H. 2003. Summary and Discussion of Findings from Areas A, W and X-2. In: Geva, H. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982, Vol. II: The Finds from Areas A, W and X-2, Final Report*. Jerusalem: 501–552.

גבע 2012

גבע, ה'. 2012. הערות על הארכאולוגיה של ירושלים בתקופה הפרסית. **חידושים בארכאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים ו'**. ירושלים: 79–66.

גבע 2013

Geva, H. 2013. Hasmonean Jerusalem in Light of Archaeology—Notes on Urban Topography. *Eretz-Yisra'el* 31: 57–75 (Hebrew).

גבע 2014

Geva, H. 2014. Jerusalem's Population in Antiquity: A Minimalist View. *Tel Aviv* 41: 131–160.

גדות 2015

Gadot, Y. 2015. In the Valley of the King: Jerusalem's Rural Hinterland in the 8th–4th Centuries BCE. *Tel Aviv* 42: 3–26.

גולדשטיין תשע"ג

גולדשטיין, ר'. תשע"ג. חיי ירמיהו – גלגולי המסורת על נביא החורבן עד שלהי התקופה המקראית. ירושלים.

ג'יימסון-דרייק 1991

Jamieson-Drake, D.W. 1991. *Scribes and Schools in Monarchic Judah: A Socio-Archaeological Approach* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement 109). Sheffield.

גרבה 1995

Grabbe, L.L. 1995. *Priests, Prophets, Diviners, Sages: A Socio-Historical Study of Religious Specialists in Ancient Israel*. Valley Forge.

גרבה 1998

Grabbe, L.L., ed. 1998. *Leading Captivity Captive: "The Exile" as History and Ideology*. Sheffield.

גרבה 2015

Grabbe, L.L. 2015. The Reality of the Return: The Biblical Picture versus Historical Reconstruction. In: Stökl, J. and Waerzeggers, C., eds. *Exile and Return: The Babylonian Context*. Berlin and Boston: 292–307.

גרץ 2013

Grätz, S. 2013. The Adversaries in Ezra/Nehemiah—Fictitious or Real? A Case Study in Creating Identity in Late Persian and Hellenistic Times. In: Albertz, R. and Wöhrlé, J., eds. *Between Cooperation and Hostility, Multiple Identities in Ancient Judaism and the Interaction with Foreign Powers*. Göttingen: 73–87.

דה-גרוט 2012

De Groot, A. 2012. Discussion and Conclusions. In: De Groot, A. and Bernick-Greenberg, H., eds. *Excavations at the City of David 1978–1985 Directed by Yigal Shiloh VIIA: Area E: Stratigraphy and Architecture* (Qedem 53). Jerusalem: 141–184.

הופמן תשע"ח

הופמן, י'. תשע"ח. התאנים הטובות – גלות יהויכין ומורשתה. תל אביב.

ואן דר טורן 2007

Van der Toorn, K. 2007. *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible*. Cambridge, MA.

ווילי 1995

Willi, T. 1995. *Juda—Jehud—Israel: Studien zum Selbstverständnis des Judentums in persischer Zeit*. Tübingen.

ויליאמסון 1985

Williamson, H.G.M. 1985. *Ezra, Nehemiah*. Waco.

וייליאמסון 1998

Williamson, H. 1998. Judah and the Jews. In: Brosius, M. and Kuhrt, A., eds. *Studies in Persian History: Essays in Memory of David M. Lewis*. Leiden: 145–163.

וקנין ואחרים 2020

Vaknin, Y., Shaar, R., Gadot, Y., Shalev, Y., Lipschits, O. and Ben-Yosef, E. 2020. The Earth's Magnetic Field in Jerusalem during the Babylonian Destruction: A Unique Reference for Field Behavior and an Anchor for Archaeomagnetic Dating. *PLoS ONE* 15/8: e0237029. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0237029>.

טורי 1930

Torrey, C.C. 1930. *Pseudo-Ezekiel and the Original Prophecy*. New Haven.

יפת 1983

Japhet, S. 1983. People and Land in the Restoration Period. In: Strecker, G., ed. *Das Land Israel in biblischer Zeit*. Göttingen: 103–125.

יפת 2000

יפת, ש'. 2000. מקדש שבי ציון: מציאות ואידיאולוגיה. מתוך: אחיטוב, ש' ומזר, ע', עורכים. ספר ירושלים: תקופת המקרא. ירושלים: 382–345.

יפת 2006

Japhet, S. 2006. The Concept of the "Remnant" in the Restoration Period: On the Vocabulary of Self-Definition. In: Japhet, S. *From the Rivers of Babylon to the Highlands of Judah*. Winona Lake: 432–449.

יפת תשע"ט

יפת, ע'. תשע"ט. עזרא-נחמיה עם מבוא ופירוש. תל אביב.

לאפ 2008

Lapp, N. 2008. *Shechem IV: The Persian-Hellenistic Pottery of Shechem/Tell Balâṭah* (American Schools of Oriental Research Archaeological Reports 11). Boston.

ליון 2019

Levin, Y. 2019. Why Did Zerubbabel's Adversaries Emphasize Their Foreign Origins? In: Bautch, R.J. and Lackowski, M., eds. *On Dating Biblical Texts to the Persian Period—Discerning Criteria and Establishing Epochs*. Tübingen: 91–99.

ליון תש"פ

ליון, י'. תש"פ. שיבת ציון בצל חורבן: ירושלים בראשית ימי שיבת ציון. בתוך: ברוך, א' ופאוסט, א', עורכים. ירושלים וארץ-ישראל 12–13: 107–83.

לייט 2020

Leith, M.J. 2020. New Perspectives on the Return from Exile and Persian-Period Yehud. In: Kelle, B.E. and Strawn, B.A., eds. *The Oxford Handbook of the Historical Books of the Hebrew Bible*. Oxford: 147–169.

ליפשיץ 2002

Lipschits, O. 2002. Literary and Ideological Aspects in Nehemiah 11. *Journal of Biblical Literature* 121: 423–440.

ליפשיץ תשס"ד

ליפשיץ, ע'. תשס"ד. ירושלים בין חורבן להתחדשות. ירושלים.

ליפשיץ 2009

Lipschits, O. 2009. Persian Period Finds from Jerusalem: Facts and Interpretations. *Journal of Hebrew Scriptures* 9: 2–30.

ליפשיץ 2011א'

Lipschits, O. 2011. Shedding New Light on the Dark Years of the "Exilic Period": New Studies, Further Elucidation, and Some Questions Regarding the Archaeology of Judah as an "Empty Land". In: Kelle, B., Ames, F.R. and Wright, J.L., eds. *Interpreting Exile: Interdisciplinary Studies of Displacement and Deportation in Biblical and Modern Contexts* (SBL Ancient Israel and Its Literature 10). Atlanta: 57–90.

ליפשיץ 2011ב'

Lipschits, O. 2011. Persian Period Judah—A New Perspective. In: Jonker, L., ed. *Texts, Contexts and Readings in Postexilic Literature: Explorations into Historiography and Identity Negotiation in Hebrew Bible and Related Texts*. Tübingen: 187–212.

ליפשיץ 2011ג'

Lipschits, O. 2011. Jerusalem between Two Periods of Greatness: The Size and Status of the City in the Babylonian, Persian and Early Hellenistic Periods. In: Grabbe, L.L. and Lipschits, O., eds. *Judah Between East and West: The Transition from Persian to Greek Rule (ca. 400–200 BCE)*. London: 163–175.

ליפשיץ 2015

Lipschits, O. 2015. The Rural Economy of Judah during the Persian Period and the Settlement History of the District System. In: Miller, M.L., Ben Zvi, E. and Knoppers, G.N., eds. *The Economy of Ancient Judah in Its Historical Context*. Winona Lake: 237–264.

ליפשיץ תשע"ח

ליפשיץ, ע'. תשע"ח. עידן האימפריות: היסטוריה ומנהל ביהודה לאור טביעות החותם על קנקנים (מהמאה הח' עד המאה הב' לפנה"ס). ירושלים.

ליפשיץ תשע"ט

ליפשיץ, ע'. תשע"ט. לשאלת זמנם ותהליכי התפתחותם ועיצובם של מנהגי חג הסוכות בשלהי התקופה הפרסית ובראשית התקופה ההלניסטית. בית מקרא ס"ד: 286–310.

ליפשיץ 2021

Lipschits, O. 2021. *Age of Empires: The History and Administration of Judah in the 8th–2nd Centuries BCE in Light of the Storage-Jar Stamp Impressions* (Mosaics: Studies on Ancient Israel 2). Tel Aviv and University Park, PA.

עודד ליפשיץ | "לזכור ולשכוח": על דרכי העיצוב של "מיתוס הארץ הריקה"

ליפשיץ ובלנקינסופ 2003

Lipschits, O. and Blenkinsopp, J., eds. 2003. *Judah and Judeans in the Neo-Babylonian Period*. Winona Lake.

ליפשיץ, גדות ולנגוט 2012

Lipschits, O., Gadot, Y. and Langgut, D. 2012. The Riddle of Ramat Raḥel: The Archaeology of a Royal Persian Period Edifice. *Transeuphratène* 41: 57–79.

ליפשיץ וואנדרהופט 2011

Lipschits, O. and Vanderhooft, D. 2011. *Yehud Stamp Impressions: A Corpus of Inscribed Stamp Impressions from the Persian and Hellenistic Periods in Judah*. Winona Lake.

ליפשיץ וואנדרהופט תשס"ח

ליפשיץ, ע. וואנדרהופט, ד. תשס"ח. ירושלים בתקופות הפרסית וההלניסטית לאור ממצא טביעות "יהוד". **ארץ ישראל כ"ח: 106–115.**

ליפשיץ ואחרים תשע"ה

ליפשיץ, ע., גדות, י., ארובס, ב' ואומינג, מ'. תשע"ה. **מה לוחשות האבנים? 3000 שנה של היסטוריה נשכחת ברמת רחל. ירושלים.**

מזר 1990

Mazar, A. 1990. *Archaeology of the Land of the Bible*. New York.

מזר 2009

Mazar, E. 2009. The Wall that Nehemiah Built. *Biblical Archaeology Review* 35: 24–33.

מזר 2015

Mazar, E. 2015. *The Summit of the City of David Excavation 2005–2008. Final Reports Vol. 1. Area G*. Jerusalem.

מידלמס 2005

Middlemas, J. 2005. *The Troubles of Templeless Judah*. Oxford.

מיטצ'ל 1991

Mitchell, T.C. 1991. The Babylonian Exile and the Restoration of the Jews in Palestine. In: Boardman, J., ed. *The Cambridge Ancient History Volume III, Part 2: The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C.* Cambridge, U.K.: 408–440.

מיירס 1965

Myers, J.M. 1965. *Ezra/Nehemiah* (The Anchor Bible 14). Garden City.

מין 2002

Min, K.J. 2002. *The Levitical Authorship of Ezra-Nehemiah* (Ph.D. dissertation, University of Durham). Durham.

מלמט תשמ"ב
מלמט, א'. תשמ"ב. שנותיה האחרונות של ממלכת יהודה. מתוך: מלמט, א' ומזה, ב', עורכים. **ההיסטוריה של עם ישראל: ימי המלוכה – היסטוריה מדינית**. תל אביב: 151–149.

מלמט 2000
מלמט, א'. 2000. בין מצרים לבבל וחורבנה של ירושלים. מתוך: אחיטוב, ש' ומזה, ע', עורכים. **ספר ירושלים: תקופת המקרא**. ירושלים: 91–85.

מנדלס 1983
Mendels, D. 1983. Hecataeus of Abdera and a Jewish "Patrios Politeia" of the Persian Period (Diodorus Siculus XL,3). *Zeitschrift für die alttestamentliche wissenschaft* 95: 96–110.

מנדלס 1987
Mendels, D. 1987. *The Land of Israel as a Political Concept in Hasmonean Literature*. Tübingen.

נאמן תשס"ב
נאמן, נ'. תשס"ב. **העבר המכונן את ההווה. עיצובה של ההיסטוריוגרפיה המקראית בסוף ימי הבית הראשון ולאחר החורבן** (יריעות: מסה, עיון ומחקר במדעי היהדות המשיקים למדעי הרוח והחברה הכלליים, כרך ג). ירושלים.

נות 1960
Noth, M. 1960. *The History of Israel*. London.

סוגין 1993
Soggin, J.A. 1993. *An Introduction to the History of Israel and Judah*. Valley Forge.

סמית'-כריסטופר 1996
Smith-Christopher, D.L. 1996. Between Ezra and Isaiah: Exclusion, Transformation and Inclusion of the "Foreigner" in the Post-Exilic Biblical Theology. In: Brett, M.G., ed. *Ethnicity and the Bible*. Leiden: 117–142.

עודד 1984
עודד, ב'. 1984. ממלכות ישראל ויהודה. מתוך: אפעל, י', עורך. **ההיסטוריה של ארץ-ישראל: ישראל ויהודה בתקופת המקרא**. ירושלים: 174–177.

עודד 2003
Oded, B. 2003. Where is the "Myth of the Empty Land" to Be Found? History versus Myth. In: Lipschits, O. and Blenkinsopp, J., eds. *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*. Winona Lake: 55–74.

פאוסט 2011
Faust, A. 2011. Deportation and Demography in Sixth-Century B.C.E. Judah. In: Kelle, B.E., Ames, F.R. and Wright, J.L., eds. *Interpreting Exile: Interdisciplinary Studies of Displacement and Deportation in Biblical and Modern Contexts*. Atlanta: 91–103.

פאוסט 2012
Faust, A. 2012. *Judah in the Neo-Babylonian Period: The Archaeology of Desolation*. Atlanta.

פורטר 1965

Porter, J.A. 1965. *The Vertical Mosaic: A Study of Social Class and Power in Canada*. Toronto.

פינקלשטיין 2008

Finkelstein, I. 2008. Jerusalem in the Persian (and Early Hellenistic) Period and the Wall of Nehemiah. *Journal for the Study of the Old Testament* 32: 501–520.

פינקלשטיין 2009

Finkelstein, I. 2009. Persian Period Jerusalem and Yehud: A Rejoinder. *Journal of Hebrew Scriptures* 9: 9–13.

פינקלשטיין 2018

Finkelstein, I. 2018. *Hasmonean Realities behind Ezra, Nehemiah and Chronicles*. *Archaeological and Historical Perspectives*. Atlanta.

פירס 2006

Pearce, L.E. 2006. New Evidence for Judeans in Babylonia. In: Lipschits, O. and Oeming, M., eds. *Judah and the Judeans in the Persian Period*. Winona Lake: 399–411.

פירס ווונץ 2014

Pearce, L.E. and Wunsch, C. 2014. *Documents of Judean Exiles and West Semites in Babylonia in the Collection of David Sofer*. Bethesda.

פנשם 1982

Fensham, F.C. 1982. *The Books of Ezra and Nehemiah*. Grand Rapids.

פרויד תשע"ח

פרויד, ל'. תשע"ח. כלי החרס ביהודה במעבר בין סוף תקופת הברזל לתקופה הפרסית (עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב). תל אביב.

פרנק 1994

Franke, C. 1994. *Isaiah 46, 47 and 48: A New Literary-Critical Reading Vol. 3*. Winona Lake.

קול 1997

Koole, J.L. 1997. *Isaiah III, Vol. 1: Isaiah 40–48*. Kampen.

קנוולס 2006

Knowles, M. 2006. *Centrality Practiced: Jerusalem in the Religious Practice of Yehud and the Diaspora in the Persian Period*. Atlanta.

קנופרס 2011

Knoppers, G.N. 2011. Exile, Return, and Diaspora: Expatriates and Repatriates in Late Biblical Literature. In: Jonker, L.C., ed. *Texts, Contexts and Readings in Postexilic Literature: Explorations into Historiography and Identity Negotiation in Hebrew Bible and Related Texts*. Tübingen: 29–61.

קנופרס 2015

Knoppers, G.N. 2015. The Construction of Judean Diasporic Identity in Ezra–Nehemiah. *Journal of Hebrew Scriptures* 15: article 3. <https://doi.org/10.5508/jhs.2015.v15.a3>

קנופרס ולוינסון 2007

Knoppers, G.N. and Levinson, B.M., eds. 2007. *The Pentateuch as Torah: New Models for Understanding Its Promulgation and Acceptance*. Winona Lake.

קניון 1960

Kenyon, K. M. 1960. *Archaeology in the Holy Land*. London.

קסלר 2001

Kessler, J. 2001. Reconstructing Haggai's Jerusalem: Demographic and Sociological Considerations and the Quest for an Adequate Methodological Point of Departure. In: Grabbe, L.L. and Haak, R.D., eds. *Every City Shall Be Forsaken: Urbanism and Prophecy in Ancient Israel and the Near East*. Sheffield: 137–158.

קסלר 2006

Kessler, J. 2006. Persia's Loyal Yahwists: Power Identity and Ethnicity in Achaemenid Yehud. In: Lipschits, O. and Oeming, M., eds. *Judah and the Judeans in the Persian Period*. Winona Lake: 91–121.

קסלר 2007

Kessler, J. 2007. Diaspora and Homeland in the Early Achaemenid Period: Community, Geography and Demography in Zechariah 1–8. In: Berquist, J.L., ed. *Approaching Yehud: New Approaches to the Study of the Persian Period*. Atlanta: 137–166.

קרול 1992

Carroll, R.P. 1992. The Myth of the Empty Land. In: Jobling, D. and Tippin, T., eds. *Ideological Criticism of Biblical Texts* (Semeia 59). Atlanta: 79–93.

קרטר 1999

Carter, C.E. 1999. *The Emergence of Yehud in the Persian Period. A Social and Demographic Study*. Sheffield.

רודולף 1949

Rudolph, W. 1949. *Ezra und Nehemia* (Handbuch zum Alten Testament 20). Tübingen.

רומר 2018

Römer, T. 2018. Cult Centralization and the Publication of the Torah Between Jerusalem and Samaria. In: Kartveit, M. and Knoppers, G.N., eds. *The Bible, Qumran, and the Samaritans*. Berlin: 79–92.

רום-שילוני תש"ע

רום-שילוני, ד'. תש"ע. אלוהים בעידן של חורבן וגלויות: תאולוגיה תנ"כית. ירושלים.

רייט 2004

Wright, J.L. 2004. *Rebuilding Identity: The Nehemiah Memoir and Its Earliest Readers*. Berlin and New York.

רייט 2007

Wright, J.L. 2007. Writing the Restoration: Compositional Agenda and the Role of Ezra in Nehemiah 8. *Journal of Hebrew Scriptures* 7: article 10. http://jhsonline.org/Articles/article_72.pdf.

ריסטאו 2016

Ristau, K.A. 2016. *Reconstructing Jerusalem: Persian-Period Prophetic Perspectives*. Winona Lake.

שולץ 1980

Schultz, C. 1980. The Political Tensions Reflected in Ezra-Nehemiah. In: Evans, C.D., Hallo, W.W. and White, J.B., eds. *Scripture in Context*. Pittsburg: 221–243.

שטיינר 2011

Steiner, M. 2011. The Persian Period City Wall of Jerusalem. In: Finkelstein, I. and Na'aman, N., eds. *The Fire Signals of Lachish: Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin*. Winona Lake: 307–317.

שטרן 1990

Stern, E. 1990. *Archaeology of the Land of the Bible*. New York.

שטרן 2000

Stern, E. 2000. The Babylonian Gap. *Biblical Archeology Review* 26: 45–51, 76.

שטרן 2001

Stern, E. 2001. *Archaeology of the Land of the Bible Vol. 2: The Assyrian, Babylonian and Persian Periods 732–332 BCE*. New York.

שטרן 2004

Stern, E. 2004. The Babylonian Gap: The Archaeological Reality. *Journal for the Study of the Old Testament* 28: 273–277.

שלום ואחרים תשע"ט

שלום, נ'י, שלו, י'י, עוזיאל, י'י, כלף, א', ליפשיץ, ע', בוארטו, א' וגדות, י'י, תשע"ט. כיצד מחריבים עיר? עדויות ארכיאולוגיות חדשות לתוצאות המסע הבבלי לירושלים. בתוך: פלג-ברקת, א', זלינגר, י'י, עוזיאל, י'י וגדות, י'י, עורכים. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים י"ג**. ירושלים: 248–229.

שליו ואחרים 2020

Shalev, Y., Shalom, N., Bocher, E. and Gadot, Y. 2020. New Evidence on the Location and Nature of Iron Age, Persian and Early Hellenistic Period Jerusalem. *Tel Aviv* 47: 149–172.

“מגידו וקורין לו לג’ון”: זיכרון ושכחה בטופונומיה ובמצא – מרחב לגיו/כפר עותנאי

יותם ספר | רשות העתיקות

הקדמה

היסודות למדע הטופונומיה הונחו בראשית המאה הי”ט (קמפמאיר 1892–1893) אך כבר קודם לכן, הצביע אישתורי הפרחי (תרנ”ז: רמ”ה) על חשיבותם של שמות ששגורים היו בפי תושבי ארץ-ישראל לאיתור וזיהוי אתרים הנזכרים במקורות. חוקרים רבים עסקו בתחום מחקרי זה בארץ, מהם נציין את רובינסון וסמית’ (1841), פרס (1948–1956), אהרוני (1987), אבי יונה (1976), אליצור (תשנ”ג; תשס”ט) וקדמון (תשנ”ד). במחקרים אלו שורטטו תולדות שמות היישובים בארץ, לאורך התקופות ושינויי השלטון.

הזיכרון הקולקטיבי והאישי משלב סוגיות רחבות היקף, ולא בכולן ניתן לדון במסגרת מאמר זה. ראו כדוגמה את הדיון אודות האופן בו מוטבעת ההיסטוריה המודרנית במרחב הפיסי והחברתי ואת מורכבות היחסים שבין הזיכרון ונופי התרבות שייצר האדם – בראיה ספרותית, היסטורית וארכאולוגית (וויילן ומור 2007; אנדרסון ואחרים 2010; דוס 2010; צ’דוויק וגייבסון 2013). ראו גם את מושג הנוסטליגיה, אופן השימוש בו והתייחסות האדם והחברה לזכר עברם (לוונטל 1975), הדגשת חשיבות נוף התרבות

* מאמר זה הינו פרי מחקר מתמשך שראשיתו בעבודת מוסמך שנכתבה באוניברסיטת תל אביב בהנחייתו של פרופ’ ישראל רול ז”ל, המשכנו בחפירות רשות העתיקות בכלא מגידו ובקיבוץ מגידו, עבודת דוקטור באוניברסיטת תל אביב, בהנחייתם של פרופ’ יורם צפירי ז”ל וד”ר יובל שחר, ובפרויקט המחקר של עמק יזרעאל (JVRP). במסגרת זו נחפרו שרידי של מחנה הלגיון הרומי בשותפות עם מאתיו אדאמס ונחקרו שרידים נוספים במרחב לגיו-מגידו. תודות לחברי קיבוץ מגידו שרגא גלז, ארנון לינדר, פיני אוחיון וגלי טל על תרומתם לחקר האזור. תודה נתונה לארכיון קיבוץ מגידו ולארכיון המנדטורי ברוקפלר על אישור השימוש בצילומים, לטטניה מילצ’ן על השחזור האומנותי של מחנה הלגיון בלגיו ולספיר עד על הכנת האיורים.

להגדרת זהות האדם והחברה (טיילור 2002), וכדוגמא נוספת, מקומם המרכזי של שמות המקומות לעיצוב המורשת, לפי דוגמה מקומית (מאצ'ר 2014).

במרחב גיאוגרפי מוגדר, היכן שעמק יזרעאל, רמות מנשה והרי השומרון נפגשים, נובעים מקורות מים זמינים לאורך כל השנה ודרכים ארציות ובינלאומיות הצטלבו לאורך ההיסטוריה, זהו במחקר מספר אתרי יישוב להם שמות דומים ושונים (איור 1). מהם נזכרים במקורות לג'ון מהתקופה האיסלמית הקדומה והמאוחרת, לה ליון מהתקופה הצלבנית, מקסימיאנופוליס משלהי התקופה הרומית ומהתקופה הביזנטית, כפר עותנאי וכפר כותאני (לגיון) מהתקופה הרומית (צפריה, די סגני וגרין 1994: 170).

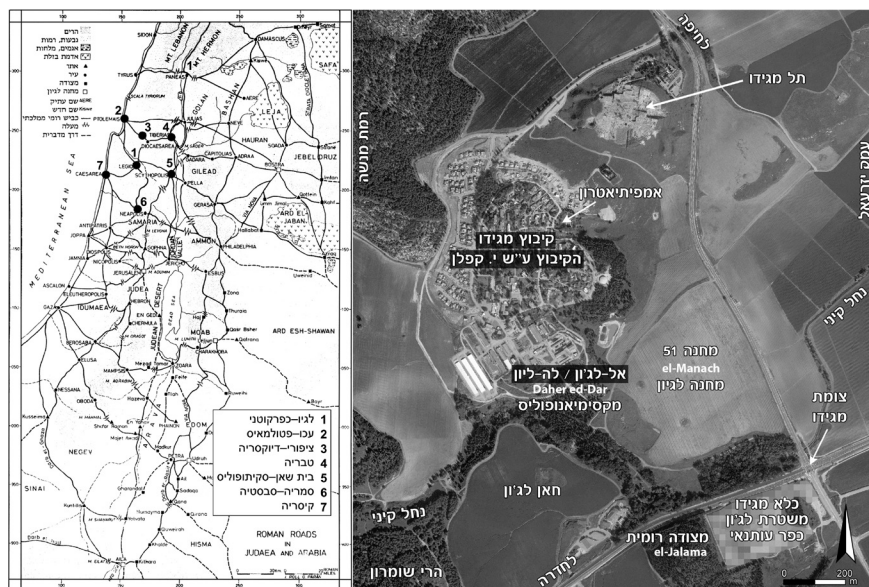
אתרים אלו היו יישובים מרכזיים ברמה האזורית והארצית, ששכנו בשכנות גיאוגרפית קרובה ונוסדו לצד תל מגידו. תל זה הינו אתר מקראי חשוב שראשיתו בתקופה הניאוליתית, אחריתו בתקופה הפרסית ובחפירותיו התגלה רצף עירוני מרשים של למעלה מעשרים שכבות המתוארכות לתקופות הברונזה והברזל. שם האתר המקראי והמרחב הגיאוגרפי הסמוך לו נזכרים בברית החדשה בהקשר עם השם ארמגדון ובזיקה נוצרית-משיחית. בשנת 1949 הוקם קיבוץ על גבעה מדרום לתל, בראשיתו כונה ה"קיבוץ ע"ש יוסף קפלן" ולימים שונה שמו ל"מגידו".

במאמר זה נציג בקצרה את האתרים ושרידיהם, מהמאוחר לקדום (כמקובל בהתבוננות אחורה בזמן, במטרה לבחון תהליכי התעצבות של זיכרון), ונטען, לפי דוגמאות מהתקופה הרומית ואילך, שבמרחב גיאוגרפי-יישובי זה, מגוונת הייתה בחירתם של המתיישבים שהקימו יישוביהם במקום לאורך ההיסטוריה. לעיתים בחרו בשם חדש המשקף את מורשתם (הפרטית) ולעיתים שם ישן, כזה המשמר זכר שם היסטורי מקומי, רחוק או קרוב בזמן. למרות שבחירתם זו הושפעה על פי רוב ממהלכי שלטון מרכזי, בבחירתם הפרטית העניקו לנו תושבי האזור חלון לתהליכי זיכרון ושכחה. חלקם באים לידי ביטוי בטופונומיה, ואחרים גם בממצא הארכאולוגי.

תולדות המחקר

היישובים במרחב לגיון/מגידו, זיהויים ושמותיהם, העסיקו את המחקר שנים רבות. מענין שכבר בשנת 1322 זיהה לראשונה אשתורי הפרחי את לג'ון במגידו ובלשונו "מגדו וקורין לו לג'ון" (אשתורי הפרחי תרנ"ז: רצ"ג). תיאוריו של אשתורי מסתמכים על מרחקי הליכה וכיוונים, אל ומיישובים בני זמנו, רבים מהם בגליל; כך מתואר מהלכו משונם למגידו וממגידו לתענך (שוורץ 2015: 171, 177, 179; פראוור תשל"ד: 106–113). אף

יותם טפר | "מגידו וקורין לו לג'ון": זיכרון ושכחה בטופונומיה ובמצא - מרחב לגיו/כפר עותנאי

איור 1: משמאל – לגיו-כפרכותני על מפת הכבישים הרומיים-אימפריאליים (לפי רול תשל"ו); מימין – אתרי מרחב לגיו/מגידו

שאשתורי הפרחי לא התייחס לזיהוי האתר עם ישובים היסטוריים נוספים ששמותיהם נקשרו מאוחר יותר באתר, כדוגמת כפר עותנאי, לגיו ומקסימיאנופוליס, נראה שהצעתו לזהות את לג'ון בת זמנו עם מגידו מתקופת המקרא הקדימה במאות שנים את הצעות המחקר בעניין זה. יתרה מכך, סביר שהצעתו זו מעידה על זיכרון שמני רחוק ומתמשך הקושר בין האתרים במרחב ומורשתם ההיסטורית.

בתיאורי המסע של רובינסון וסמית' בארץ-ישראל בשנת 1838 (רובינסון וסמית' 1841), פורסמו אתרים קדומים לפי מקורות מקראיים ביניהם גם היישוב בלג'ון. כמו אישתורי הפרחי לפניו, הציעו החוקרים לזהות את לג'ון עם מגידו המקראית, אולם את כפר עותנאי מהמקורות התלמודיים הם זיהו בכפר קוד ממערב לג'ון, וכך סבר גם נויבאוור מעט מאוחר יותר (רובינסון וסמית' 1841: I, 177-180, II, 470-471; נויבאוור 1868: 56; דייוויס 1987: 19). ואן דה ולדה, כדוגמה נוספת, ערך שני מסעות בארץ-ישראל ובסוריה באמצע המאה הי"ט כדי להכין מפה של ארץ הקודש (ואן דה ולדה 1854; 1858). בתיאור מסעו הראשון (1851-1852) מצויינת חלוקה ברורה בין לג'ון בדרום (ליד

פלג מים ושתי טחנות הקמח) לבין שרידי תל מגידו המקראי (ואן דה ולדה 1854: 341–344, 351–354, 357). ויקטור גרן ציין באופן דומה בביקורו באתר את קיומם של שני האתרים ההיסטוריים (מפת גרן 1875; גרן תשמ"ב–תשמ"ז; 1875).

קונדר וקיצי'נר ביקרו בלג'ון בשנת 1872 וקיבלו את זיהוי האתר עם לגיו (1882: II, 64–66). יחד עם זאת, בהזדמנות שונה הציע קונדר לזהות את מוג'דה (Mujedda) שליד הגלבע עם מגידו (קונדר 1891: 83–85) וכן הועלתה שנית ההשערה שכפר א-דן מצפון-מערב לג'נין הוא למעשה כפר עותנאי (קונדר וקיצי'נר 1882: II, 45).

בתחילת המאה הכ' חזר תומסן על זיהוי מגידו עם לג'ון וחזק את הזיהוי של לג'ון עם לגיו, מקום מושבו של הלגיון השישי, ולראשונה זיהה גם את העיר מקסימיאנופוליס באתר (מפת תומסן 1917; תומסן 1907: 83–85). הרטמן חקר את הדרכים בארץ-ישראל על סמך נתוני "המסע מבורדו" וציין את זיהוי כפר עותנאי, לגיו ומקסימיאנופוליס בלג'ון (הארטמן 1910א': 172–174).

שומאכר ניהל את החפירה הארכאולוגית הגדולה והראשונה בתל מגידו (1903–1905), שכונה בימיו גם תל אל-מַתְסֵלִם – "תל המושלים", עדות לאופן בו נתפס האתר בידי האוכלוסייה המקומית בשלהי התקופה העות'מנית. החפירה בתל נערכה מטעם אגודת המחקר הגרמנית לחקר ארץ-ישראל והחברה המזרחנית (שומאכר 1903; 1908) ופעילותו זכתה לביקורת על הגישה התיאולוגית שהנחתה אותו (קמפינסקי 1993: 19–21). מעט מאוחר יותר, בחן נלסון את קרב מגידו המקראי ותיאר את נתיבי המעבר באזור וחשיבות הציר תל אסוויר – מגידו (נלסון 1913). דלמן שבדק גם הוא נתיב היסטורי זה (דלמן 1914: 34–37; 1935: 42), חזר על הצעתם של קונדר וקיצי'נר (לעיל) לזהות את כפר עותנאי בכפר א-דן, מצפון-מערב לג'נין (דלמן 1924: 235; קליין תשל"ח: 95–96).

מקלדרי דן בנוכחות הלגיון השני בארץ-ישראל וטען שמפקדתו הייתה בגליל (מקלדרי 1908: 110–113). רמזי טען על סמך כתובות מאנטיוכיה שהלגיון השישי ישב דרך קבע בכפר עותנאי (רמזי 1916: 129–131), וריטרלינג סכם את המידע אודות הלגיון השישי, כולל שאלות היסטוריות הקשורות לנוכחותו בכפר עותנאי (1925). לורד אלנבי (הוויקונט הראשון אלנבי ממגידו), שעבר במגידו במהלך מלחמת העולם הראשונה, הדגיש את חשיבותו של מעבר מוסמוס (מעבר מגידו) וייחס למעשיו משמעות סמלית בזיקה היסטורית למסעות דומים באותו הנתיב (מאסי 1920: 150–155). בכך נחתמה, למעשה, תקופת הגילויים טרום ימי המחקר המודרני במרחב לגיו.

החפירות הארכאולוגיות חודשו בתל מגידו בידי המכון המזרחני בשיקגו (1925–1939) שבמהלכן נחשפו חמש השכבות העליונות בתל (קמפינסקי 1993: 21–27; אהרוני, ידן

ושילה 1992: 873–890). בפרסום החפירות שנערכו בתל מגידו, בלטה חשיבות מגידו בפתח מעבר הררי ומיקומה האסטרטגי על צומת דרכים מרכזי בין מצרים, סוריה, אזור ההר והחוף הפיניקי (גיא 1931: 7; 1938: 1–3; למון ושיפטון 1939: xix–xxiii). גישתם המקראית של חופרי מגידו נשענה בין השאר על נלסון וסמית' (נלסון 1913; סמית' 1973: 411–414) שזיהו את מגידו (התל שליד לג'ון) עם ארמגדון (הנזכר בברית החדשה). השם ארמגדון נקשר לאיזכור של "מגדון" בספר זכריה (י"ב 11) בקטע שעוסק במלחמת ה' ובהשמדת אויבי יהודה (קאסטו 1954). למרות שהוצעו פירושים שונים לשם זה בברית החדשה (פאולין 1992; סמית' 1973: 276–279) נראה שמקובלת במחקר הדעה שהופעתו בחזון יוחנן (ט"ז 16) מתייחסת לקרב אפוקליפטי של אחרית הימים שיערך בקרבת "הר מגידון" (קליין 2001; קולינס 1992: 701).

יוצאי דופן בהקשרים אלו הם הדיונים שהקדישו לאתר וזיהויו אבל ואלט, בשלהי שנות ה-30 של המאה ה'. הראשון ריכז את המידע ההיסטורי אודות לגיו היא מקסימיאנופוליס מימי פלסטינה השנייה, על היישוב היהודי כפר עותנאי ועל מקום מושבו של הלגיון השישי, סמוך לאתר המקראי מגידו ולכפר לג'ון במוצא וואדי ערה; אלט תרם אף הוא למחקר ולדיונים אודות מרחב לגיו-מגידו בתקופות הבתר-מקראיות, עד שהזיהוי הכללי של לגיו, של כפר עותנאי ושל מאקסימינופוליס בלג'ון שליד תל מגידו, השתרש בספרות המחקר (אבל 1967: 175–176, 201–203, 218, 288; אלט 1937: 80–82; וראו בהרחבה גם שצמן תשפ"א: 8, 11; צפריר, די סגני וגרין 1994: 170, ומראי מקומות נוספים שם). לאור סקירה זו נראה שתהליך זיהוים של היישובים במרחב לגיו-מגידו החל כבר במאה הי"ד לסה"נ ונמשך עד לראשית המאה ה'. בעוד שזיהוי האתר המקראי מאפיין את המחקר כמעט מראשיתו, עדות להתקבעות זיכרון העבר הרחוק עם שרידים עתיקים על גבי תל נישא, נראה שזיהוי היישובים האחרים בקרבתו נמשך זמן ארוך יחסית וכפי שנראה בהמשך, הוכח והתקבל במחקר, בעיקר בעקבות ממצאי המחקרים הארכאולוגיים.

היישובים במרחב: שמותיהם, תולדותיהם ושרידיהם

בחינת שמות היישובים וסוגיית התקבעות זכרונם מתקופה לתקופה, נכון שתעשה מהזמן הזה ובמבט רטרוספקטיבי לאחור. במקרה שלנו, מן המאה ה' ועד לראשית התקופה הרומית. תהליכי זיכרון אלו, ניתן לאפיין רק מנקודת מבט מאוחרת ומכאן גם הבחירה לעיל לתאר באופן זה את היישובים במרחב.

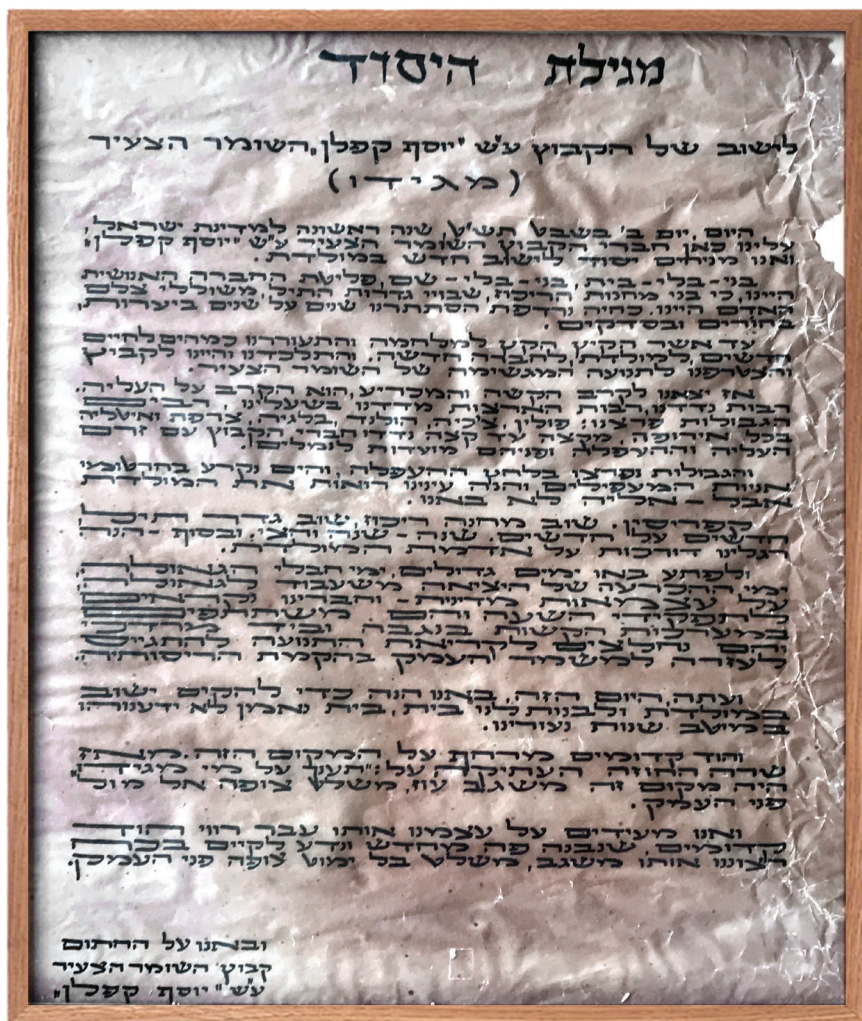
איור 2: טקס העליה על הקרקע (ארכיון קיבוץ מגידו)

”קיבוץ ע”ש יוסף קפלן” לימים קיבוץ מגידו (מאי 1948 ואילך)

במהלך מלחמת העצמאות (30.11.1947–20.7.1949) ובשנתה הראשונה של מדינת ישראל עלו על הקרקע (1.2.1949) כמה עשרות חברי השומר הצעיר, בני גרעין “לוחמי הגיטאות”¹ והקימו את הקיבוץ ע”ש יוסף קפלן (1913–1942; איור 2), שהיה ממנהיגי השומר הצעיר בפולין ומקימי הארגון היהודי הלוחם בגיטו ורשה (מעין 1988; גלז 2017: 95, 191). במגילת היסוד של הקיבוץ, השמורה בארכיון הקיבוץ (איור 3)² נכתב “היום, יום ב’ בשבט תש”ט, שנה ראשונה למדינת ישראל, עלינו כאן חברי הקיבוץ ‘השומר הצעיר’ על שם יוסף קפלן... ואנו מניחים יסוד לשוב חדש במולדת... בני-בלי-בית, בני-בלי-בלי-

1 הגרעין נוסד בורשה באפריל 1945 על ידי פעילים, ביניהם לוחמי מרד גטו ורשה: אנטק צוקרמן, צביה לובטקין, חייקה גרוסמן ביאליסטוק, מרדכי רוזמן, מיכאל ליטבק, ישראל גלזר וחברים נוספים. הגרעין התפלג באוקטובר 1945, חלקו יסד את קיבוץ לוחמי הגיטאות בגליל המערבי, וחלקו הקים את הקיבוץ ע”ש יוסף קפלן, סגנו של מרדכי אנילביץ’, מפקד המרד בגטו (גלז 2017: 191).

2 תודות למנהל ארכיון מגידו, מר פיני אוחיון, על האישור לשימוש בתמונות מארכיון הקיבוץ.

איור 3: מגילת היסוד של הקבוץ על שם יוסף קפלן (באדיבות ארכיון קיבוץ מגידו; נכתב בכתב יד עם ציפורן וטוש על ידי צבי שטינר, פברואר 1951; צילום: יותם ספר)

שם, פליטת החברה האנושית היינו, כי בני מחנות הריכוז, שבויי גדרות התיל, משוללי צלם האדם היינו... כחיה נרדפת הסתתרנו שנים על שנים ביערות בחורים ובסדקים...". לימים, ולאחר דיונים ממושכים בין חברי הקיבוץ, שונה שמו ל"מגידו", על שם התל, השוכן על הגבעה שמצפון לקיבוץ; אפשר שבשל ההכרה ב"הוד קדומים המרחף על המקום הזה" (ממגילת היסוד) ובשל הרצון "להחזיר את מגידו למפת הארץ" (גלז 2017: 191).

מיסדי הקיבוץ היו פליטי שואה, מרביתם מפולין, שהתארגנו לגרעין בשלהי מלחמת העולם השנייה ועלו כמעפילים. מרביתם עברו דרך מחנות המעצר הבריטיים בקפריסין. טרם העליה על הקרקע, התארגנו בני הגרעין בקיבוץ משמר העמק הסמוך. בתחילה התיישבו במבנים הנטושים של הכפר לג'ון (נכבש במאי 1948), ששכן על גבעה מצפון לנחל קיני. לאחר תקופה קצרה, הוקמו מבני הקבע של היישוב על גבעה סמוכה מצפון. בשנותיו הראשונות עשו שימוש חברי הקיבוץ גם במבנים נטושים של מחנה צבאי בריטי (מחנה 51) במדרונות הגבעה מדרום-מזרח (המחנה מכונה בפי תושבי הקיבוץ בשם "המחנה ההודי"). בעשורים הראשונים להיווסדו נבנו בקיבוץ מבני ציבור, מתקני ספורט ופנאי.³ במהלך השנים גדל הקיבוץ והתבסס, ובשנת 2000, הגדיר עצמו מחדש ולפי החלטת תושביו הופרט (2003) וקלט אוכלוסייה חדשה. בראשיתו של העשור השני של המאה הכ"א מונה הקיבוץ למעלה מ-850 נפש.

בחפירות שערך שומאכר בגבעה המכונה בימיו דהר א-דא, מדרום מערב לתל, היכן שלימים הוקם הקיבוץ, זהו שרידים ארכאולוגיים רבים (שומאכר 1908: לוח 1). בחפירות ארכאולוגיות שנערכו על הגבעה הדרומית של הקיבוץ (טפר 2013) נמצא שהגבעה עליה נוסד הקיבוץ (היכן ששכן הכפר לג'ון) הינה תל ובו לפחות שבע שכבות ארכאולוגיות, שתוארכו החל מהתקופה ההלניסטית ועד ימנו.

לג'ון – משטרת טאגרט ומחנה צבאי בריטי

(תקופת המנדט בארץ-ישראל/פלסטינה: 1923 – 15/14 במאי 1948)

בשלהי מלחמת העולם הראשונה נערכה מערכה צבאית על ארץ-ישראל, בין האימפריה העות'מנית ששלטה על האזור במשך מאות שנים לבין האימפריה הבריטית. מערכה אחרונה גדולה זו כונתה גם בשם "קרב מגידו" (1918.09.25-19). הקרב שהתחולל באזור השרון ועמק יזרעאל והסתיים לאחר תרגיל הונאה בריטי בפיקודו של הגנרל אלנבי ובניצחון

3 כדוגמת בריכת שחיה ומגרש כדורגל, זה האחרון הוקם בחלקו על גבי שרידיו של מבנה מושבים מהתקופה הרומית (אמפיתאטרון; טפר 2003: 150-151; איורים 1, 4).

הכוחות הבריטיים (אשר 1993; ואלך 2007)⁴ מציין את ראשיתה של תקופת המנדט הבריטי באזורנו. בתקופה זו הוקמו לצד הכפר לג'ון, מבנה משטרה ובסיס צבאי גדול. "משטרת לג'ון" (Police Post) הוקמה בשנת 1941, על פי דגם משטרת טאגרט, בנקודה אסטרטגית בשולי שלוחה מדרום לנחל קיני, מעל צומת הכבישים עפולה – חדרה וחיפה – ג'נין (צומת מגידו המודרני), כמענה לאירועי המרד הערבי הגדול (1936–1939; קרויזר 2004). מבנה המשטרה בלג'ון פונה על ידי הבריטים לקראת סיום המנדט ונמסר לידי הערבים. כוחות צבא עירקיים ויחידות מקומיות בבפיקודו של מפקד "צבא ההצלה" קאוקג'י לחמו על המבנה מול יחידות צה"ל שכבשו אותו במהלך מבצע ארז (30.5.1948). מאז, שימש מבנה המשטרה הבריטי ככלא,⁵ בתחילה כמתקן צבאי ובשנת 2005 הועבר לשרות בתי הסוהר.

בחפירות הצלה מטעם ממשלת המנדט הבריטי (1939–1941) שנערכו בעת הקמת מבנה המשטרה, נמצאו שרידים ארכאולוגיים של יישוב כפרי (ספר 2003: 144–145). בחפירות הצלה ארכאולוגיות מטעם רשות העתיקות שנערכו במקום לקראת העברת הכלא לרשות בתי הסוהר נחפרו על גבעת המשטרה שרידי יישוב כפרי, יהודי-שומרני מעורב, שזוהה על סמך ממצא כלי אבן ומקוואות עם כפר עותנאי (התקופה הרומית והביזנטית), ויישוב הנזכר במקורות ארצישראליים ותלמודיים. בחלקו העליון והמערבי של מתחם הכלא נמצאו שרידי מבנה רחב מימדים, שאת אחד מחדריו עטרה רצפת פסיפס ובה כתובות המעידות שתושביו השתייכו לקהילה נוצרית קדומה (המאה הג'סה"נ), בני משפחות חיילים וקצינים בצבא הרומי (ספר ודי סגני תשס"ו).

המחנה הצבאי הבריטי שהוקם לצד הכפר לג'ון בתקופת המנדט כונה גם מחנה 51 ושימש במערך הצבאי-לוגיסטי של ארץ-ישראל/פלסטינה. ממסמכים בארכיון המדינה עולה ששטח המחנה (כ-650 דונם) הופקע על ידי הבריטים לצרכי תכנון כבר ב-1941.2.6 (איור 4). המחנה השתרע מצפון ומדרום לערוץ נחל קיני. מניתוח צילומי אוויר עולה שהמחנה הבריטי לג'ון היה פעיל במהלך השנים 1942–1947. ראשיתו בהקמת מבנה קבע במדרון הכפר לג'ון ובהמשך הוקם מחנה אוהלים גדול על גבי שטח הגבעה לצד הכביש ג'נין-חיפה (חימוביץ 2021; מרק 2018). במחנה שירתו בין היתר

4 במסגרת מחקר זה לא ידונו שרידי ביצורים מודרניים, ככל הנראה שחלקם גם מהתקופה העות'מאנית, שתועדו בראש הגבעה מעל משטרת לג'ון ובמדרונותיה, היכן שתועדה גם מצודה צבאית רומית (ספר 2003: 147).

5 מידע על הקמת מחנה עבודה לאסירים שהוקם בתקופת המנדט בשטח פתוח ממערב ובקרבת משטרת לג'ון וכונה Megiddo Jail Labor Camp תועד בארכיון המנדטורי, מוזיאון רוקפלר.

איור 4: מחנה 51 – תקופת המנדט הבריטי (תצלום אוויר מאוסף פרופ' יחזון ז"ל, 22.2.1946 מס' 5017; A-C: מבנים במחנה 51; צילום: יותם טפר)

חיילים בריטים ממוצא הודי (סיקים) והוא ננטש במהלך 1947, אפשר שכחלק מתהליך נסיגת הכוחות ההודיים לארצם, לאחר קבלת עצמאות הודו (אוגוסט 1947). כמאה וחמישים שנה טרם הקמת מחנה 51, מכנה שומאכר את הגבעה עליה הוקם, בשם גבעת אל מאנאך (בתרגום מערבית – "גבעת המחנה" או "גבעת החנייה"; שרונן 1987: 1266). בחפירות שערך בראש הגבעה זיהה מבנים ובמדרונותיה שטחי קבורה. צורתה הרבועה של הגבעה במפה שפרסם שומאכר (1908: לוח 1) העלתה סברה שמתארה מלאכותי. סקר ארכאולוגי שנערך על הגבעה וסביבתה הניב ממצא צבאי רומי רב, כולל רעפים ומטבעות חתומים בטבעות צבאיות רומיות של הלגיון השישי פראטה (טפר 2007). סקרים גיאופיסיים וחפירות ארכאולוגיות שנערכו מטעם משלחת חפירות לגיון, מכון אולברייט בירושלים ופרויקט המחקר של עמק יזרעאל איששו הצעות ראשוניות אלו, והעריכו את שטח מחנה הקבע של הצבא הרומי שהוקם על הגבעה ובמדרונותיה בכ-350 דונם ואת אחריתו בשלהי המאה הג' – ראשית המאה הד' לסה"נ לכל המאוחר (טפר, דויד ואדאמס 2016; אדאמס ואחרים 2018–2019).

לג'ון – כפר ובירת מחוז (התקופה האיסלמית הקדומה והעות'מאנית, מאה ז'–י"ט לסה"נ, ותקופת המנדט, 1917–1948)

מלאחר כיבוש הארץ בידי המוסלמים במאה הז' לסה"נ, כונה היישוב במקום בשם לג'ון או לעיתים אל-לג'ון (Al Lajjun). הכפר שכן על גבעה מצפון לנחל קיני (ואדי לג'ון) בקרבת עיינות קיני (עין א-סית ועין חליל). שני כפרי בת, לג'ון המערבית והמזרחית, שכנו משני עברי ערוץ הנחל במערב, בקרבת מעין שופע נוסף, עין עותנאי שמו (עין לג'ון).

סטריינג' (1965) ריכז המידע אודות לג'ון וציון שהיישוב נזכר לראשונה כבר בשנת 864 לסה"נ ובכתביהם של לפחות שמונה גיאוגרפים מוסלמיים. מאלו נציין את מוקדסי (985 לסה"נ) המזהה את לג'ון כ"עיר" כבר במאה הי' לסה"נ ומתאר בה מעין שופע תחת מבנה כיפתי המשמש גם כמסגד. מאוחר יותר, תיאר גם יאקוט (1225 לסה"נ) את מסגד אברהם והמעין שתחתיו במרכז לג'ון ופרט את סיפור הוצאת המים מהסלע במסעו של אברהם למצרים (סטריינג' 1965: 8–9, 15, 28, 492–493). בתקופה האיסלמית הקדומה שכנה לג'ון בין ג'נד פלסטין לג'נד ארדן ובתקופה הממלוכית היתה מרכז אזורי ובירת מחוז (דרורי 1990: 11, 30–34). הייד (1960) ריכז תעודות עות'מניות אודות האתר ומהם עולה שבראשית התקופה עובר השלטון בלג'ון לידי משפחת טורבאי, במקום מונה שופט (קאדי), תחנת דואר סוסים (ברייד) וחאן דרכים מהגדולים בצפונה של הארץ (ציטריין-סילברמן 2010: 125–127; הייד 1960: 52–53, 75–76, 78; שרון 1982: 112). יחד עם זאת ולמרות העובדה שלג'ון שימשה כבירת מחוז, חלה ירידה במעמדה ובמאה הט"ז לסה"נ היישוב במקום נהיה קטן בגודלו וממקורות בני התקופה עולה שכלל רק כמה עשרות משפחות שהתקיימו מחקלאות שלחין ובעל (הוטרוט' ועבדולפתאח 1977: 18–19, 92, 159, איור 9).

מעדויות של חוקרים ונוסעים באתר במהלך המאה הי"ט (טפר 2003: 20–22) נראה שהיישוב היה הרוס ונטוש כמעט לחלוטין מיושביו ואפשר שמפעל החפירות הארכאולוגיות הגדול שנערך בתל מגידו הסמוך (חפירות שומאכר החלו מ-1903) הביאו להתחדשות היישוב בלג'ון. נראה שהקמת מחנות הצבא בקרבת נחל קיני, בתקופה שלאחר מכן ובעיקר במהלך מלחמת העולם השנייה, הבטיחו את שגשוגו. בתקופה זו דווח שמספר תושביו נאמד בכ-850 נפש. היישוב שמר על שמו והתקיים עד למחצית המאה הכ', עת נכבש (יחד עם תל מגידו ומשטרת לג'ון) במהלך קרבות תש"ח (27–30 במאי 1948). במהלך זה נבלם הצבא העירקי וכוחות מקומיים במערב השומרון. בעקבות

זאת, עזבו תושביו והתיישבו בכפרי הסביבה מדרום וממזרח, חלקם מעבר לגבול מדינת ישראל הצעירה ומרביתם בשטחה.

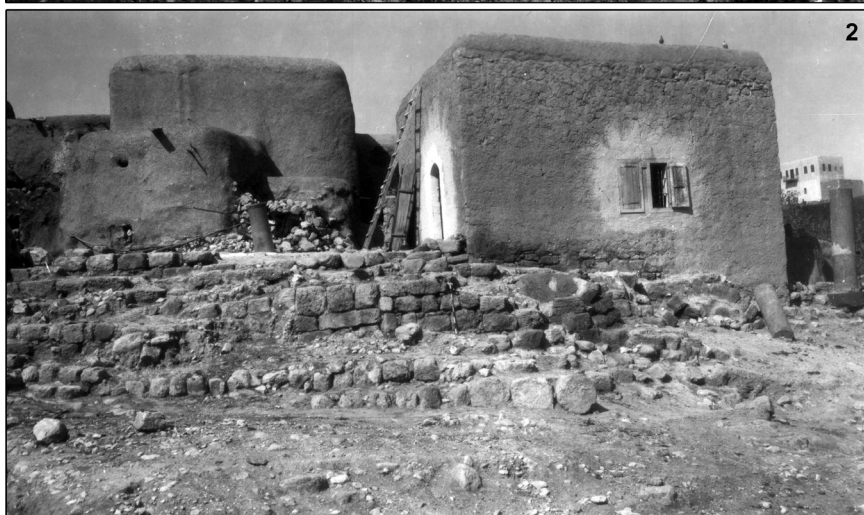
בארכיון המנדטורי במוזיאון רוקפלר (תיק מס' 126) נמצאו תמונות של הכפר לג'ון ובהם נראה שבתי הכפר שוכנים על גבי שרידים של בנייה עתיקה, כולל שורת עמודי אבן, קירות וקשתות אבן (טפר 2002; איור 5). שכבות ארכאולוגיות המתוארכות לתקופות האומאית, העבאסית, הפטימית, הממלוכית ושרידים נוספים מהתקופה העות'מנית תועדו בחפירות שנערכו על גבעת קיבוץ מגידו (טפר 2013), משמשות עדות לאינטנסיביות השרידים ואופי התרבות השכבות באתר. עמית-פרייס תעדה חותם עופרת, שתוארך על ידה לתקופה האיסלמית הקדומה, וקראה את השם לג'ון בצד אחד והשם עתל (או עתן) בצד השני. לטענתה זו עדות אפיגרפית לזיהוי שם היישוב לג'ון בממצא ארכאולוגי ולחשיבותו המנהלית במערך האומאי. במידה ותתקבל הצעתה לזיהוי השם עתל עם עותנאי, יש כאן עדות ראשונה להמשכיות השימוש בשם היישוב היהודי הקדום (כפר עותנאי) גם בתקופה האיסלמית הקדומה (עמית-פרייס 2007: חותם 71).

לה ליון – יישוב ואחוזה (התקופה הצלבנית; מאות י"ב-י"ג לסה"נ)

בשלהי המאה הי"א נכבשה הארץ לזמן קצר על ידי הצלבנים והוקמה ממלכת ירושלים. פרינגל ריכז הנתונים אודות היישוב הפרנקי שנוסד במקום לאחר כיבוש לג'ון המוסלמית (1998). לראשונה נזכר היישוב הפרנקי במקום בשנת 1115 לסה"נ כאחוזה בה ישב כוח צבאי צלבני שסר למרותו של ג'ון מאיבלין (אדבורי 1997: 3-23, 125-130). בשנת 1182 לסה"נ נכבש המקום שנית בידי המוסלמים, ששלטו בו לסירוגין כחמש שנים, ומשנת 1187 ועד שנת 1241 באופן מלא. היישוב נוסד שנית כאחוזה נזירית פרנקית בשם לה ליון בשנת 1241 שבבעלותה היו אדמות חקלאיות וטחנת קמח. בשנת 1263 עברה האחוזה לבעלות מזר מרים הקדושה (St. Mary) בעמק יהושפט בירושלים (פרינגל 1998: 3-5).

ממצאים מהתקופה הצלבנית (מאות י"ב-י"ג לסה"נ) תועדו בחפירות שנערכו על גבעת קיבוץ מגידו (טפר 2013). מאלו נציין פריטים אדריכליים עשויים אבן גיר האופייניים לאדריכלות צלבנית ותיארוכם מקובל למאה הי"ג לסה"נ, ימי ממלכת ירושלים השנייה. הפריטים נמצאו בשימוש משני ברצפת שכבה מאוחרת אך הימצאותם בחפירה מהווה עדות לקיומם של מבני ציבור פרנקים בלה ליון (טפר ושטרן בדפוס). יישוב זה שימר בשמו (לה-ליון) את שם האתר המוסלמי (אל-לג'ון) שהתקיים במקום קודם לכן.

יותם ספר | "מגידו וקורין לו לג'ון": זיכרון ושכחה בטופונומיה ובממצא - מרחב לגיו/כפר עותנאי

איור 5: בתי הכפר לג'ון, 1924 (מקור: ארכיון רוקפלר, ירושלים)

מקסימיאנופוליס – עיר (שלהי התקופה הרומית – התקופה הביזנטית; מאות ד'–ז' לסה"נ)

בשלהי התקופה הרומית, ככל הנראה לאחר מעבר מפקדת הלגיון (השישי פראטה) הרומי מהאתר, נוסדה במקום עיר בשם מקסימיאנופוליס, שנקראה על שמו של הקיסר מקסימינוס הראקליוס (286–304 לסה"נ) לפי הצעת אבל (1967: 175) או סביר יותר לכבודו של הקיסר מאקסימיאנוס גאלריוס (305 לסה"נ), לכל המאוחר (אבי-יונה 1966: 122–123; אייזק ורול 1982: 11; ברנס 2008: 64; שצמן תשפ"א: 11; איור 6). העיר התקיימה לכל אורך התקופה הביזנטית ושמה נזכר לראשונה עוד בסיפור המסע מברדו (586.3; מהדורת גאיר וקונץ 1965: 13), בשנת 333 לסה"נ, בדרך מקיסריה ליזרעאל ומשם לבית שאן. העיר ובישופים מטעמה של הקהילה הנוצרית במקום, נזכרים ברשימות של ועידת הכנסייה כמו בניקאה בשנת 325 לסה"נ, ובוועידות האזוריות של כנסיית פלסטינה בירושלים בשנים 518 ו-536 לסה"נ (פדלטו 1988: 1036). שם העיר נזכר גם בשתי רשימות מנהליות מן המאה ה' וראשית המאה הז' לסה"נ המתארות את ערי פלסטינה. האחת של היירוקלס (720, 10. מהדורת הוניגמן 1939: 43) והשנייה של גיאורגיוס מקפריסין (1034. מהדורת הוניגמן 1939: 67). מהן עולה חשיבותה של העיר במנהל הביזנטי.

בחפירה ארכאולוגית שנערכה בשטח הרפתות של קיבוץ מגידו, כמה עשרות מטרים ממערב לראש גבעת דאהר א-דאר, נחפרו שני ריבועים ובעומק של כ-2 מ' תחת פני השטח נחשפו רצפות גיר כתוש שתוארכו בחפירה לתקופה הביזנטית (טפר 2013). אולם, השרידים המשמעותיים ביותר שאותרו על גבעת דאהר א-דאר, ומצביעים על מערך עירוני, הינם שרידי רחובות עמודים שתיאר שומאכר (1908: 179, 182, איורים 274–275, לוח 1). שורות העמודים תועדו בחלקה המזרחי ובראשה

איור 6: מטבע הקיסר מאקסימיאנוס גאלריוס (image courtesy of CNG) (www.cngcoins.com)

איור 7: הכפר לג'ון, מורדות קיבוץ מגידו – עמודים באתרם (מקור: ארכיון קיבוץ מגידו)

של גבעת דאהר א-דאר עליה שכנה בתקופה מאוחרת יותר לג'ון. כיוונם הכללי של שורות העמודים הינו מזרח-מערב והם נמצאים במרחק של 200 מ' זה מזה כשני קוויים מקבילים, תמונות של שורת עמודים בראש הגבעה נמצאו גם בארכיון קיבוץ מגידו (איורים 5, 7). לפי צורת השרידים ובעיקר אורכם וכיוונם הדומה, נראה ששתי שורות העמודים הינן שרידיהם של לפחות שני רחובות עמודים במערך העירוני. אפשר שאחד מהרחובות אף שימש כדקומנוס של מקסימיאנופוליס שנמשך ממזרח למערב (סג"ל 1995: 14-60).

מחנה הלגיון כפרכתני, לימים לגיו (התקופה הרומית); מאות ב' עד ג'/ראשית ד' לסה"נ)

צפונה של ארץ-ישראל ועמק יזרעאל נכבשו על ידי הרומאים במחצית המאה הא' לסה"נ. כעדות לחשיבותו של כפרכתני במערך הרומי אימפריאלי, שמו מופיע כתחנת דרכים

(בלטינית Capercotani), במפת פויטינגר⁶ (באמצע הדרך בין קיסריה לסקיתופוליס (פויטינגר 1976, גזרה X). שם זה נזכר גם כאחת מערי הגליל בגיאוגרפיה של קלאודיוס פתולמאיוס, בן המאה ה'ב' לסה"נ (מהדורת נובל 1843–1845, V, 16, 4; ראו גם ספראי תשמ"א). אֶזְכוּרִים אלו מעידים ששם הכפר היהודי-שומרני (כפר עותנאי) ששכן במקום טרם נוסד המחנה נתן את שמו למחנה הלגיון-כפרכותני. לפי איזק הדבר אירע לא לפני ראשית המאה ה'ב' לסה"נ ורק במהלך שהות הלגיון הרומי במחנה, ולכל המאוחר בראשית המאה ה'ג' לסה"נ. אז לראשונה השתרש השם לגיו (Legio) כשם למקום המחנה. שם זה החליף את השם כפר עותנאי (איזק 1992: 432–433). בתחילה שהה כאן ולזמן קצר הלגיון השני טריאנה, שהוחלף על ידי הלגיון השישי פראטה ששהה במחנה לכל אורך התקופה (טפר 2003: 161). בשם לגיו (λεγεών) נקרא המקום גם ב"אונומסטיקון" של אוסביוס, בסופה של המאה ה'ג' לסה"נ (שצמן תשפ"א: 11), כנקודת ציון ממנה נמדדו מרחקים ליישובים בגליל (אוסביוס, אונומסטיקון). כיוון שבכתביו של אוסביוס ישנן עדויות לנוכחות יחידות צבאיות במספר יישובים, כולל ציון אילה (אילת/עקבה) כמקום מושבו של הלגיון העשירי פרטנזיס (אוסביוס, אונומסטיקון, 6.20; ראו גם: צפריה, די סגני וגרין 1994: 59–60), העדר ציון שם היחידה ששהתה בלגיו בכתביו של אוסביוס, מעלה את הסברה שבאותה העת כבר לא התקיימה במקום מפקדת הלגיון. ביחס לשאלה עד מתי הייתה מוצבת מפקדת הלגיון בלגיו, נראה שממצא של כתובת בנייה של מחנה הלגיון השישי פראטה מאודרוח' שבערביה (לגבי המחנה ראו גרגורי 1995–1997: כרך 2, 383–389) מעיד שבשלהי המאה ה'ג' עבר הלגיון (או לפחות חלקו) לפרובינקיה השכנה ממזרח (קנדי ופלהאט 2008). היעדר שם הלגיון השישי ממצבת הלגיונות של פלסטינה, בראשית המאה ה'ה' (נוטיטיה דיגניטאטום: מהדורת שיק 72–73; ראו גם צפריה תשמ"ב: 362–371; עמית תשס"ב: 798–805) מאששים את הנחה שבאותה העת כבר לא היתה מפקדת הלגיון בלגיו (כפר עותנאי) שביהודה (ראו בהרחבה, שצמן תשפ"א: 8–12).

מתוך חקר מערך הכבישים הרומיים במרחב לגיו ולפי המידע המתקבל מאבני המיל, נראה שמחנה הלגיון בלגיו הוקם על גבי גבעת אל-מאנאך מצפון-מערב לנחל-קיני ובקרבת כפר עותנאי (איזק ורול 1979א; 1979ב; 1982: 9; ריאה 1980; כותן 2000). ניתוח המידע מאבני המיל מאפשר להציע שעם הקמתו שימש המחנה את המערך הצבאי הלוגיסטי בצפון הארץ ותפקד גם כ"ראש הדרך" עבור כבישים

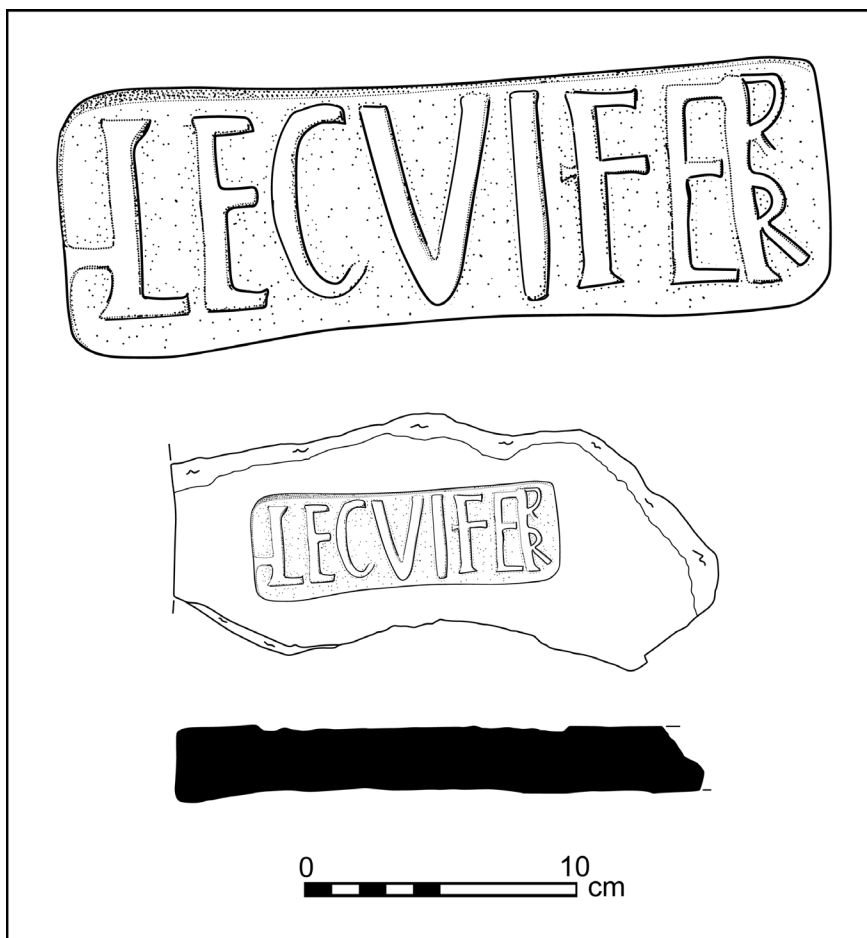
6 מקובל שעריכתה הסופית היא במאה ה'ד' לסה"נ, אם כי מוסכם על החוקרים שגרעין המפה הוא מן המאה ה'ב' לסה"נ.

שנסללו אל ערים מרכזיות ומחנות צבא בצפונה של הארץ (טפר 2004; 2011). סקר ארכאולוגי שנערך על גבעת אל מאנך ובסביבתה חשף ממצא רב מהתקופה הרומית, כולל חותמות עם טביעות הלגיון על גבי רעפים (איור 8), מטבעות וממצא כלי נשק המזוהה עם ציודם של חיילים ולגיונרים בצבא הרומי, שתוארך למאות הא' לסה"נ ועד ראשית הד' לסה"נ (טפר 2003: 87–89; טפר 2007). בחפירות ארכאולוגיות שנערכו על הגבעה תועדו בחלקם קו החומה בצפון מערב, רחובות ראשיים במחנה, מבני המגורים וחצר הפרינקיפיה. מידות מחנה הצבא בלגיו 350 × 550 מ' לערך, תואמות המקובל למחנות דומים במערב האימפריה, ניתן להעריך שבמחנה שהו אלפי חיילים וחילות עזר וביישוב האזרחי שהתפתח לצידו שכנה אוכלוסיה אזרחית שנהנתה מאספקת שרותים ומקרבתם למחנה (איור 9).

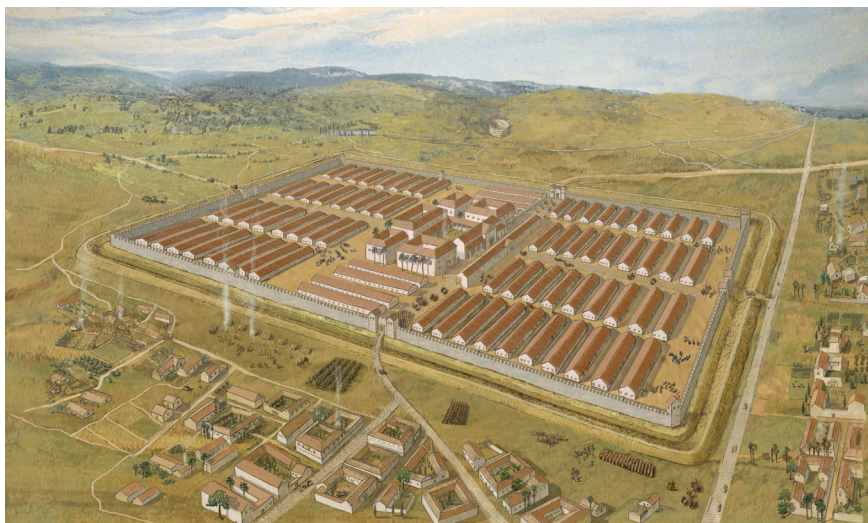
בהקשר לנוכחות הצבאית הרומית בלגיו/כפרכותנאי, יש לציין גם שרידי מתחם מבוצר שתיעד שומאכר (1908) במיקום אסטרטגי בראש שלוחה שמעל משטרת מגידו. שומאכר תיעד במקום מתחם מלבני במידות 33 × 55 מ' ודיווח על ממצא של רעפים, שברי לבנים וקרמיקה רומית. במפה שפרסם נראים שערים קרויים בקירות המתחם וסוללות עפר שאורכן כ-150 מ', המקיפות אותו ממערב ומצפון (שומאכר 1908: 188–190, איור 287). במגבלות התיעוד שנשמר וממצא ארכאולוגי שאותר בסקר ניתן להציע שהמבנה שימש מצודה צבאית רומית (שטחה הבנוי קצת למעלה מ-1.8 דונם) מוקפת במערך ביצור. מידות המצודה תואמות את צרכיה של קנטוריה שמנתה 80–100 חיילים בלבד (שצמן תשמ"ג: 271–274) וסביר ששימשה במאות הא'–ג' לסה"נ, בתחילה כמצודה בודדת טרם הקמת מחנה הלגיון ובהמשך לאחר הקמתו כעמדה שלטת על מקורות המים ומוצאן של דרכים אימפריאליות לצידו (טפר 2002; 2007). זיהוי המצודה הצבאית ומחנה הלגיון מהתקופה הרומית מחזקים ההקשרים ההיסטוריים המעידים על נוכחות צבא רומי באתר. לנוכחות זו היו ביטויים פיסיים נוספים במרחב הגיאוגרפי בקרבת המחנה (סלילת דרכים ואמות מים) וסביר שהשפעתם על האזור ותושביו היתה רבה.

כפר עותנאי – כפר יהודי/שומרני מעורב (התקופה הרומית, מאות א'–ד' לסה"נ)

במהלך התקופה הרומית שכן על גבעה מדרום לצומת מגידו המודרני יישוב בשם כפר עותנאי. המקורות התלמודיים מלמדים שכפר עותנאי התקיים במקום כבר בדור הראשון לאחר החורבן (תוספתא, פרה י', ב', מהדורת צוקרמנדל עמ' 638). ר' אליעזר בן הורקנוס,

איור 8: רעף עם טביעת הלגיון השישי פראטה (צויר: ספיר עד, משלחת חפירות לגיו)

איור 9: שחזור מחנה הלגיון, מבט מדרום מזרח (ציור אומנותי: טטניה מילצ'ן, משלחת חפירות לגיו)

שחי במחצית השניה של המאה הא' לסה"נ ועד שנות העשרים של המאה הב', העיד על מורו רבן יוחנן בן זכאי ומזכיר בדבריו את שמעיה איש כפר עותנאי, זוהי ידיעה ראשונה על כפר עותנאי ועל ישיבת יהודים שם, בשלהי המאה הא' לסה"נ (תוספתא, פרה י', ב'; גילת 1968: 243–244). רבן גמליאל, שכיהן כנשיא בדור השני לאחר החורבן (85–115 לסה"נ), ביקר בכפר בשלהי המאה הא' או בראשית הב' והכשיר גט אישה, ששני עדיו היו כותים (=שומרונים; משנה, גיטין א, ה; תוספתא, גיטין א, ד, מהדורת ליברמן עמ' 246–247; בבלי, גיטין י ע"א–ע"ב; אופנהיימר תשנ"א: 26–28). זו עדות ליישוב יהודי שחי לפי דיני חכמים והלכתם וייתכן שניתן למצוא בה עדות ל חיים בצוותא של יהודים לצד שומרונים. חיזוק להנחה זו מצוי בעדות בנן, רבן שמעון בן גמליאל, בן דור אושה, שהביא את כפר עותנאי כדוגמא לתוצרת של כותים (תוספתא, דמאי ה', כ"ג, מהדורת ליברמן עמ' 92–93). אזכור היישוב בגבול הגליל על הדרך מהגליל ליהודה, כמו ציון אנטטיפטריס בגבול יהודה ועל הדרך מיהודה לגליל (ליברמן 1955–1973: 878–879; תוספתא, גיטין ה', ז), מחזקת את ההנחה שכפר עותנאי התבסס בנקודת המפגש ההיסטורית–גיאוגרפית בקו התפר בין המרחב היהודי בגליל ליישוב הכותי שבשומרון (אופנהיימר תשנ"א: 66–71; שחר תשנ"ו: 200). מסעותיו של רבן גמליאל לגליל וציון ביקורו בכפר עותנאי

עולים בקנה אחד עם ציונו כנקודת הגבול הדרומית של הגליל להלכות גיטין וכיישוב הממוקם על תוואי הדרך המרכזי מן הגליל אל יהודה.

שרידי היישוב תועדו באופן חלקי במהלך החפירות מטעם ממשלת המנדט הבריטי להקמת משטרת לג'ון ונחשפו על שטח נרחב יותר, במהלך חפירות שנערכו מטעם רשות העתיקות (2005–2008). מקוואות וכלי אבן יהודאיים שתועדו באתר מאפשרים לזהותו עם היישוב היהודי הנזכר במקורות (טפר 2003: 99; טפר ודי סגני תשס"ו). בחפירות נחשפו גם סמטאות, מבני מגורים ומתקני מלאכה, המאפשרים להציע שהיישוב היהודי התקיים במקום גם בראשית התקופה הביזנטית. בחלקו העליון והמערבי של האתר נחשף בית מגורים רחב מידות. הכניסה אליו היא דרך מסדרון צר וארוך, אל חצר פנימית שסביבה חדרי מגורים ומחסנים. בחפירת המבנה נמצאו עדויות לנוכחות חילים וקצינים מהצבא הרומי ומכאן ההערכה ששימש למגורי בני משפחותיהם. בחלקו הדרום-מערבי של המבנה תועד אולם מאורך שרצפתו פסיפס צבעוני (איור 10). שלוש כתובות נמצאו ברצפת האולם, אחת מציינת את תרומת הפסיפס בידי קצין בצבא הרומי, השניה מבקשת לציין את זכרן של ארבע נשים ובשלישית הקדשת שולחן (מזבח) בידי אישה נוספת לאל ישוע הנוצרי לזיכרון (טפר ודי סגני תשס"ו). ממצאים אלו מאפשרים להציע שבמבנה שהוקם בשולי כפר עותנאי, פעלה קהילה נוצרית שבין חבריה היו חיילים וקצינים בצבא הרומי. הממצאים הארכאולוגיים והאפיגרפים מאפשרים את תיארוך המבנה למאה הג' לסה"נ.

דיון ומסקנות

הממצא הארכאולוגי שתועד בסקרים וחפירות במהלך העשורים האחרונים במרחב לגיו/מגידו ותוארך לתקופות הרומית, הביזנטית ולתקופה האיסלמית (קדומה ומאוחרת) משקף את ידיעותיינו אודות היישובים ששכנו במרחב באלפיים השנים האחרונות. מאלו, נציין את זיהוי השרידים בחפירות הארכאולוגיות שנערכו בכלל מגידו עם כפר עותנאי, את השרידים בשדות קיבוץ מגידו עם מחנה הלגיון הרומי כפרכותני/לגיו ואת אלו שנחשפו בגבעת הקיבוץ עם היישוב הכפרי/עירוני לג'ון (והיישוב הצלבני לה-ליאון). יישובים אלו, כפריים ועירוניים, אזרחיים וצבאיים, עיצבו את נוף המקום לאורך השנים ומעבר לחשיבותם ברמה המקומית, מרכזיותם מלמדת גם על מקומם ברמה הארצית. יתרה מכך, זיהויים במחקר הארכאולוגי מאפשרים לאשש את איזכורם במידע ההיסטורי ולציין את זכרם הנשכח של שמות היישובים שנוסדו בקרבת "תל המושלים" מתקופת המקרא.

איור 10: כתובות הפסיפס מהמבנה הנוצרי בכפר עותנאי: (1) כתובת גאינוס; (2) כתובת הנשים; (3) כתובת אקפטוס (בעקבות: ספר ודי סגני תשס"ו: 30–35)

עדות למסורות המשמרות זיכרון עבר רחוק של השם מגידו, ניתן לאתר בקביעת שמו של הקיבוץ החדש שהוקם בימי מדינת ישראל על שם התל המקראי; בזיקת השם ארמגדון מהברית החדשה, למקום ולאזור כולו ואולי גם במסורות שהשתמרו במקורות ערביים, המבקשים לקשור את מסעו ומעשיו של ח'ליל אל-רחמן (אברהם אבינו) באתר. לעומת זאת, ולמרות שהשם כפר עותנאי נקבע בימי מדינת ישראל בשם אחת מהחורבות (לג'ון המערבית) בקרבת קיבוץ מגידו (מפת משמר העמק), שמו נשכח מלאחר התקופה הרומית ולא התקבע כלל בשמות היישובים באזור. שם יישוב זה נזכר במקורות ארצישראלים מימי המשנה והתלמוד, אינו ידוע במקרא ולפי אליצור, צורה ייחודית זו מקורה רק באונומסטיקה של ימי הבית השני (אליצור תשס"ט: 336, 433). כאמור לעיל, שם הכפר בלטינית נזכר במפת פויטנגר ובגיאוגרפיה של פטולמאס ומעניין שזהות זו, בין שם הכפר ושם המחנה הצבאי-רומי שנוסד לצידו, מסתברת גם מכתובות קבורה של חיילי הלגיון השישי שנקברו במקומות מוצאם באסיה הקטנה. שם הכפר בלטינית נזכר בכתובות אלו בצורה מאורכת בשם (CAPARC)otanis או בצורה המקוצרת (CAPAR)cotanis ונמצא שאחד הקצינים שנקבר באנטיוכיה שבפיסידיה הוא גאיוס נוביוס רוסטיקוס, בנו של גאיוס נוביוס פריסקוס, שהיה קונסול בשנים 165–168 לסה"נ (לוויק 1958).

מעניין ששם המחנה כנזכר בכתובות קבורה ובמקורות בשפה הלטינית לא תועד עד כה בקורפוס הכתובות על אבני מיל. לעומת זאת, הציעו איזק ורול לשחזר את המילה

[קסט]רון (ἀπό κάστ[ρ]ω) כמצודה או כמחנה (סביר שזהו מחנה הלגיון) שנחקקה על-גבי אבן מיל בתחנה ה-22 לאורך הכביש לגיו – בית שאן, במיל השלישי מאתר המחנה. לפי הצעתם, בכתובת על אבן מיל נוספת, לאורך הכביש הרומי לגיו-דיוקיסריה (ציפורי) נחקקה המילה לגיו (ἀπό λ[ε]γεωνος). אלו מאששים את מיקום מחנה הלגיון בגבעת אל-מאנאך באתר בלגיו (איזק ורול 1982: 10, 79–80, 86, הערות 23–27), גם ללא ציון שם המקום כפרכותני.

ריטרלינג טען ליציאת הלגיון מפרובינקיה יהודה/פלסטינה כבר בימיו של אלכסנדר סוורוס (שלט בשנים 222–235 לסה"נ; ריטרלינג 1925: 1593), ואף הושמעו הערכות נוספות, מאוחרות יותר (כותן 2000: 351; ברנס 2008: 62). לאחרונה העריך שצמן (תשפ"א: 8–12) שגודלם של המחנות באודרוח ובאל לג'ון (בעבר הירדן; ראו גרגורי 1995–1997: כרך 2, 349–359), כולל עדויות על שהות חיילים מהלגיון השישי פראטה במצרים (ראו ריאה 1996: כרך 63, 4359) מעידים על פיצול הלגיון שהועבר מהמחנה שבכפר עותנאי/לגיו לשתי פרובינקיות, חלקו הועבר לערביה וחלקו למצרים. לפי עדותו של קסיוס דיו המתוארכת לראשית המאה הג' לסה"נ נראה שהלגיון השישי פראטה עדין חנה ביהודה באותה העת (קסיוס דיו, היסטוריה, 25, 23), כך או כך, סבירה ההערכה שבשנת 300 לסה"נ לערך כבר לא הייתה מפקדתו בכפר עותנאי.

הירונימוס (342–420 לסה"נ) בתרגומו הלטיני לאונומסטיקון של אוסביוס (לעיל), מציין את האתר בלגיו כאופידום (*oppidum Legio*; הירונימוס, מקומות: 1, 59; 20, 15), אפשר ובכך נמצא רמז ליישוב אזרחי מרכזי שהתפתח במקום לאחר יציאת הלגיון מלגיו או בשלבים האחרונים של נוכחותו באתר, זאת כיוון שהשימוש במונח אופידום מרמז למרכז יישובי-אדמיניסטרטיבי אזורי, לא בהכרח מבוצר, שבהשפעה רומית הפך בהדרגה למרכז עירוני, כפי שמוכר ממרכז ומערב אירופה (ג'ונס 2001: 46; וולף 1993: 223–225; מקינטוש 2009: 159). במהלך התקופה הרומית המאוחרת הוחלף שם המקום למקסימיאנופוליס. כלומר, גם אם מעמדה של לגיו עד אותה העת היה רק מעמד של יישוב מרכזי אזורי (וזאת בהנחה שלא הייתה במעמד של עיר עוד קודם לכן), שינוי השם מלגיו למקסימיאנופוליס מסמל הענקת מעמד של עיר ליישוב ששכן במקום. כאמור לעיל, העיר שהתקיימה לכל אורך התקופה הביזנטית נקראה על שמו של הקיסר מקסימינוס גאלריוס (305 לסה"נ) ושצמן העריך שהורה על ייסודה כשעבר בארץ באחד ממסעותיו למצרים וחזרה ממנה בשנים 293–295 (שצמן תשפ"א: 11). מסקנה זו נשענת על העדר אזכור שם העיר מקסימיאנופוליס בכתביו של אוסביוס, שכלל הנראה עוד לא ידע על ייסודה בזמן כתיבת עשרת הערכים שבהם נזכר לגיו, כלומר הוא כתב אותם בערך באמצע

העשור האחרון של המאה הג' לסה"נ. מעניין שייסוד העיר הביזנטית, נקבע על שם הקיסר ובשם שאינו מבטא כל זכר לנוכחות צבא רומי באתר. לאחר עליית האיסלם וכיבוש ארץ-ישראל בשנת 634–635 לסה"נ (גיל 1990: 24–31), חולקה הארץ לנפות ומחוזות בדומה לחלוקה הביזנטית ומאז מכונה היישוב במקום בשם לג'ון ללא זכר לשם הביזנטי. במידה ואכן חותם העופרת הדו-לשוני מהתקופה האומאית שתיעדה עמית-פרייס משמר את השם העברי של היישוב במקום (עתל או עתן בערבית), לצד שם היישוב לג'ון, היה זה לתקופה קצרה בלבד שלאחריה התקבע שם המקום בערבית. בהקשר זה טען אליצור שמרבית השמות שניתנו על ידי הערבים מלאחר כיבוש הארץ, מקורם בשמות ארצישראליים קדומים ורק היכן שלא נשמרה מסורת מקומית עברית אחרת אומצו שמות יווניים-רומיים (אליצור תש"ב). האתר בלג'ון היה לבירת פחוזה על הדרך הראשית דמשק-קהיר (איזק ורול 1982: 14–15; הארטמן 1910ב': 675–676; סטריינג' 1965: 380; פטרסון 2001: 201–202). זכר השם הרומי של המקום נשמר בשם הערבי גם לאחר כיבוש ארץ-ישראל בידי הצלבנים בשלהי המאה הי"א לסה"נ (פרינגל 1998; לה ליון) ובמהלך התקופה הממלוכית (ציטורין-סילברמן 2010: 125–127) וכך גם לכל אורכה של התקופה העות'מנית (הוטרות' ועבדולפתאח 1977: 18–19, 92; הייד 1960: מסמך 5, 52–53). השם לג'ון נשמר גם בימיו של שומאכר (1908), ונראה שהוא מתייחס לא רק למקום היישוב אלא למרחב גיאוגרפי גדול יותר הכולל גם את ערוץ נחל קיני וסביבתו (1908: 7). מעט מאוחר יותר, במפות המנדטוריות (אום אל-פחם ומגידו, 1942)⁷ מציין השם Lajjun את שלושת הכפרים המרכזיים שהיו במרחב עד מחצית המאה הכ' וכך גם שמה של משטרת טגארט ומחנה 51 שהוקמו לצד הכפר. בהקשר זה, מעניין שהגבעה עליה הוקם מחנה הצבא הבריטי, היכן שלימים זוהה ונחפר מחנה הלגיון הרומי, מכונה במפת שומאכר (1908) ובמפה המנדטורית (מגידו 1942) בשם El Manākh. פירוש השם הערבי על פי שרוני הוא: "מקום חניה" או "מקום חניית הגמלים" (שרוני 1987: 1266). בכך אפשר אולי לראות רמז טופונומי/קרטוגרפי לזיהוי נוסף של האזור עם מחנה צבאי ועדות להשתמרות זיכרון נוכחותו של צבא רומי במקום. כאמור, כבר מראשית המחקר התקבלה הדעה שהשם הערבי לג'ון משמר את השם הלטיני Legio ובכך מתקיימת השתמרות מסורות מקומיות של מאות שנים מאז התמקם

Palestine Grid: 1:20,000: Megiddo, S.S: 16–22; Umm El Fahm, S.S: 16–21. 7

במרחב זה לגיון רומי (גרן תשמ"ב–תשמ"ד, כרך 5: 162; אבי-יונה תש"ט: 133–134; סטריינג' 1965: 380; איזק ורול 1982: 79). אפשר שנכוחתם של אלפי חיילי הצבא הרומי במחנה הלגיון בלגיו, במאה ה' לסה"נ, חיזקה גם את ההקשרים התיאולוגיים המזהים את האתר עם ארמגדון ומקום הקרב הצפוי להתרחש באחרית הימים על פי חזון יוחנן שבברית החדשה (טפר 2003: 167–168). בהקשר זה, אולי רלוונטית גם הבחירה לכנות המערכה המרכזית לכיבוש ארץ-ישראל בידי הבריטים, בשם "קרב מגידו", עדות לסימליות הנקשרת בשם המקום בזיקה עם מערכות צבאיות מכריעות.

מעבר לזיכרון השמני הקושר את זכר נוכחות צבאית באתר, מעניינת בחירתם של מתכנני ומהנדסי ממשלת המנדט שבחרו להקים את מחנה 51 על אתר מחנה הלגיון הרומי. שימושי קרקע זהים אלו במעבר בין תקופות היסטוריות שאינן רצופות (מהתקופה הרומית למנדטורית) מעידים גם על תהליכי התעצבות הנוף והתאמתו לצרכים דומים לאורך ההיסטוריה. כך ניתן לראות לדוגמה גם את הקמת מגרש הכדורגל של קיבוץ מגידו על גבי האמפיתיאטרון הרומי מצפון מערב למחנה הלגיון ואת הקמת הביצורים מימי מלחמת העולם הראשונה והשנייה, על גבי המצודה הרומית בראש השלוחה מעל כלא מגידו.

בהקשר עם התקבעותן של מסורות שמניות ארוכות שנים במרחב מענין שלמרות זיקתו של האזור לאתר המקראי מגידו, זכר השם המשנאי/תלמודי כפר עותנאי והשם הביזנטי מקסימיאנופוליס נשכחו בשמות יישובים שנוסדו במרחב במעבר התקופות. כך ולמרות שינויים היסטוריים שתועדו גם במקורות ובתעודות, התקבע זיכרון שם המקום במסורות המקומיות והאזוריות/ארציות, מאז התקופה הרומית ועד העת המודרנית.

זיכרון שמות מקומות מהתקופה הרומית מוכר מאתרים מרכזים נוספים, כך לדוגמה בטבריה, עיר שנוסדה בשנת 20 לסה"נ על ידי הורדוס אנטיפס על שמו ולכבודו של הקיסר הרומי טיבריוס (טיבריוס קלאודיוס נרון קיסר) ושמרה על שם זה, בווריאנטים שונים ולאורך חילופי שלטון ותקופות היסטוריות, עד העת הזו. השתמרות שמנית ארוכה יותר, כזו שהחלה טרם התקופה הרומית, מוכרת ביישובים עירוניים מרכזיים נוספים בגליל כדוגמת בית שאן-סקיתופוליס ועכו-פטולמאס. כך שאולי ניתן להציע ששינויי שמות היישובים באזור במעבר מכפר עותנאי ללגיו, מלגיו למאקסימיאנופוליס ובהמשך ללג'ון, כפי שנקבע על ידי שלטון מרכזי ומטעמו במעבר מתקופה לתקופה, הוא הגורם המרכזי לתהליכי השכחה של שמות היישובים במרחב.

ביחס עם תהליך שמירת זיכרון שמות היישובים במרחב לגיו-מגידו מעניין לחזור ולבחון את אירוע 1949. בשל אופיו של המידע שנשמר בידנו מאירוע שקרבתו רבה לזמן

הזה, וזיקתו לסוגיות עכשוויות הוא מבטא גם היבטים החורגים ממסגרת מחקרנו זה. יחד עם זאת, בשל ההקשר של אירועים אלו לתהליכי שכחה וזיכרון לאורך ההיסטוריה המקומית של היישובים במרחב לגיו/מגידו, בחרנו להתייחס לנקודת מבטם השונה, הן של תושבי הכפר לג'ון והן של מייסדי הקיבוץ החדש, ולהצביע על התייחסותם הסוביקטיבית למסורות שמניות והבדלים בזיכרון אותו בחרו להנציח.

בני הדור השני והשלישי של מי שהיו תושביו של הכפר מן התקופה המנדטורית לג'ון, מבקשים בין השאר, לשמר את זיכרון המקום טרם הקמת הקיבוץ במהלך אירועי מלחמת העצמאות (בורנשטיין 2004; ראו בהרחבה: אורון 2013; מנאע 2017). תופעה זו מוכרת מאתרים אחרים בארץ שנכבשו ונטשו באירועי מלחמת תש"ח (גרוסמן 1994; גלבר 2004; בוריס 2010). תופעה המעלה לדיון גם תהליכים המזוהים לעיתים עם מנגוני הכחשה ושכחה בחברה הישראלית (ג'מאל ובסול 2014). למרות זאת, מעת לעת הם זוכים להתייחסות גם ברמה המקומית. לדוגמה, ראו פרסום עדויות של חברי קיבוץ מגידו בסוגייה זו (בורנשטיין 2004: 20–25).

מן הצד השני, מייסדי הקיבוץ על שם יוסף קפלן, שהגדירו עצמם כפליטי מחנות השואה באירופה, בחרו בעת הקמת הקיבוץ להנציח בשם היישוב החדש את זכרו של מי שהיה ממארגני המרד בגטו ורשה, והתעלמו מעברו של המקום כולל משרידיים של הכפר הערבי. בחירה זו נובעת ככל הנראה מקרבתם של מייסדי הקיבוץ והזדהותם העמוקה עם דמותו ומורשתו של מי שפעל ליסוד תנועת המרי בגטו.

נציין עוד שבעוד התעלמותם של מייסדי הקיבוץ משמו הערבי של היישוב (לג'ון) יכולה אולי להתבהר מתוקף הנסיביות של אירועי מלחמת העצמאות, רוח התקופה והרצון לעברת את מפת הארץ והאזור (ראו בהמשך), תמוהה התעלמותם משמו של האתר המקראי (מגידו) והארצישראלי (כפר עותנאי). שמות אלו כבר ידועים ומוכרים היו במחקר של אותה העת, וזיקתם למורשת ההיסטורית, היהודית-ישראלית הינה רבה. מעניין שבזיכרון הקולקטיבי של חלק מחברי קיבוץ מגידו, כפי שבא לידי ביטוי בשיחות בעל פה במהלך השנים, מכונה הגבעה עליה שכן המחנה הצבאי הבריטי, בשם "הגבעה היהודית". שם זה ניתן לפי מוצאם של החילים היהודים (סיקים) ששירתו במקום, ללא התייחסות כלל לשם המקום בערבית והמשמעויות השמניות שנקשרו בו. כאמור למעלה, בחירתם הפרטית של מייסדי הקיבוץ לכנות יישובם על שם יוסף קפלן, לא החזיקה זמן רב ושם היישוב הוחלף לאחר דיונים פנימיים לקיבוץ מגידו, על שם התל הסמוך. סביר להניח ששינוי זה נגרם בלחץ המוסדות המיישבים. הגוף שפעל באותן השנים בקביעת שמות יישובים ומקומות בארץ-ישראל מכונה "הועדה לשמות יישובים

על יד קק"ל", וועדה שהוקמה בשנת 1925 ופעלה על פי החלטה של דירקטוריון הקרן עד יולי 1949.⁸ תפקידה הרשמי היה לעברת את מפת הארץ, והחלטותיה התקבלו על ידי הציבור ומנהיגיו בימי טרום המדינה. מלאחר קום המדינה ולמשך שנתיים פעלה בתפקיד דומה במשרד ראש הממשלה גם ה"ועדה הגיאוגרפית" שעניינה העיקרי היה הענקת שמות עבריים למאות אתרים ומקומות בנגב. בשנת 1951 אוחדו שתי הועדות לועדת השמות הממשלתית הפועלת לצד משרד ראש הממשלה. בועדה פעלו לאורך השנים אנשי מדע, אקדמיה, נציגי מוסדות ציבור וממשלה והחלטותיה מחייבות את מוסדות המדינה (ביתן תשע"ג). ביחס למקרה הפרטי של הקיבוץ שנוסד בלג'ון וההכרעה לכנותו לבסוף ובאופן רשמי בשם מגידו, נראה שתהליך זה משקף את רוח התקופה והאופן שבו החליטו מוסדות המדינה ומייסדי הקיבוץ לשמר את זיכרון העבר ומורשת המקום.

סיכום

הקמת מחנה הלגיון הרומי לצד הכפר היהודי (כפר עותנאו) והקמת מחנה הצבא הבריטי (מחנה 51), לצד הכפר הערבי (לג'ון), משקפים תהליכים יישוביים דומים, ייעודי קרקע ובחירות אימפריאליות זהות בכל הנוגע בפרישת כוחות צבא ומוקדי שליטה וכוח. בהיבט זה, סביר שלמיקומו הגיאוגרפי של היישוב לצד מקורות מים זמינים וצומת דרכים היסטורי הייתה השפעה מכרעת על בחירה חוזרת כזו. זאת אולי גם בשל זיכרון היסטורי שנשמר אודות המקום וחיבתו האסטרטגית. באותה המידה, סבירה גם ההערכה שייסוד אימפריאלי זה והשקעות גדולות במקום, שנילוו לנוכחות צבאית משמעותית באתר, השפיעו על מאפייני היישוב במקום, השפעות שחרגו אל מעבר למרחב הגיאוגרפי המצומצם שסביבו. מכאן עשויים להסתבר גם יחסי גומלין והשפעות שבין הזיכרון הקולקטיבי/אוניברסלי שנקשרו באתר לזה הפרטי/המקומי של תושביו. ממגילת היסוד של הקיבוץ החדש שהוקם על שרידי הכפר לג'ון, סבירה ההנחה שבחירתם של מייסדיו לכנותו על שם דמות מרכזית באירועי המרד בגטו ורשה, נבעה מזיכרון חברי הגרעין המייסד של הקיבוץ במהלך השואה, בחירה שהתחזקה על רקע אירועי השעה, במהלך קרבות מלחמת העצמאות על הקמת המדינה הצעירה. נראה שמגמות לאומיות ואולי ממלכתיות גברו והכריעו בחירה ראשונית זו ולאחר זמן קצר,

8 ראשיתה של ועדה זו כבר בתקופת המנדט, בשנת 1920, ומטרתה הראשונית הייתה ליעץ לשלטון הבריטי בדבר התעתיק העברי של שמות מקומות יישוב ואתרים.

כששם היישוב הצעיר שונה לשם התל המקראי הסמוך. בחירת השם של התל המקראי הסמוך הינה עדות לתהליכים ארציים ולאומיים המכתיבים את שמות המקומות והיישובים בארץ ומעצבים את זיכרון תושביה במאה השנים האחרונות. בתקופות קדומות יותר, ולמעלה מאלף שנה (כמעט ברציפות) של שלטון איסלמי-ערבי, כונה היישוב המרכזי כאן בשם הערבי לג'ון (לתקופת מה, גם בשם דומה ובצרפתית). שם זה נשמר לאורך תקופות ממושכות, במעבר בין התקופה האיסלמית הקדומה למאוחרת ולאורך חילופי שלטון. המשכיות זו יכולה לשקף תחושת בטחון ורציפות שלטונית או לחילופין, חוסר התעניינותו של השלטון המרכזי בתושבי המקום או אולי חוסר יכולת לשנות מורשת ומסורת מקומית. כך או כך, השתמרות שמות לאורך זמן כה רב עד ימנו מעידה בהכרח על חשיבותן של מסורות מקומיות וארציות לחקר הגיאוגרפיה ההיסטורית של הארץ ואתריה.

ראינו שמקורות היסטוריים אודות לגיו בתקופה הרומית מעידים על קיומם של שלושה יישובים ששכנו במקום בסמיכות זמנים ובשכנות עם תל מגידו הנטוש – כפר יהודי (כפר עותנאי), מחנה צבא רומי (כפרכותני/לגיו) ועיר רומית-ביזנטית (מקסימיאנופוליס). בעוד זכר שם היישוב מתקופת המשנה והתלמוד וזכר השם הביזנטי נשכחו ואבדו עד ראשית המחקר המודרני במחצית המאה הי"ט לסה"נ, זיכרון שם התל המקראי, שלא היה מיושב במשך כל התקופה, נשמר לאורך שנים רבות ואף חודש בשם הקיבוץ שהוקם בקרבתו. נראה שאלו מבטאים יותר מכול רצון קולקטיבי לשמר במרחב את זיכרון תקופת המקרא, זאת לעיתים על פני שמות שנקבעו במקום בתקופות אחרות, מאוחרות יותר. מעניינת בהקשר זה גם בחירתם של תושביו הנוצריים של כפר עותנאי שהנציחו באבני הפסיפס באולם התפילה שנמצא במקום את זכרון של נשות הקהילה המקומית, כעדות לחשיבותן בזיכרון המשותף של חברי הקהילה. הבחירה המשתקפת בממצא אפיגרפי זה, כמו בחירתם הראשונית של מקימי הקיבוץ לשמר את זכרו של יוסף קפלן במגילת היסוד שהותירו אחריהם, מבטאים בחירות אחרות, קבוצתיות יותר. משקלם של עדויות ושרידים אלו, בממצא ובטופונומיה, משמעותי בניסיון לשרטט תהליכי זיכרון ושכחה היסטוריים שהובלטו על ידי תושבי האזור ומייצגים את רצונם לעצב את אופיו עד ימינו.

מקורות ראשוניים

אוסביוס, אנומסטיקון

Eusebius Caesariensis, *Onomastikon* (Klostermann, E. edition). *Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen* (GCS vol. 11.i). Leipzig. 1904.

גיאורגיוס מקפריסין

Le Synekdèmos d`Hieraklès et l`opuscule géographique de Georges de Chypre (Klostermann, E. edition). Brussels. 1939: 49–70.

הירוקלס

Descriptio Orbis Romani, Le Synekdèmos d`Hiérokèlès et l`opuscule géographique de Georges de Chypre (Klostermann, E. edition). Brussels. 1939: 1–48.

הירונימוס, מקומות

Hieronymus, *De situ et nominibus locorum Hebraeorum* (Klostermann, E. edition). *Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen, mit der lateinischen Übersetzung des Hieronymus* (GCS vol. 11.i; Hinriches, J.C. transl.). Leipzig. 1904: 389–391.

המשרות הנעלות

Notitia Dignitatum (Seek O. edition). Frankfurt a.m. 1962.

הנוסע/ת מבורדו

Itinerarium Burdigalense (Geyer, P. and Kuntz, O. edition). *Itineraria et alia geographica* (CCSL 175). Turnhout. 1965: 1–26.

קסיוס דיו, היסטוריה

Historia Romana. Cassius Dio, *Roman History* (Cary, E. transl.; Loeb Classical Library). London. 1967.

פטולמאיוס

Claudii Ptolemaei Geographia, Nobbe, C.F.A. Leipzig, 1843–1845.

ספרות מחקר

אבי-יונה תש"ט

אבי-יונה, מ'. תש"ט. גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל למן שיבת ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי. ירושלים.

אבי-יונה 1966

Avi-Yonah, M. 1966. *The Holy Land, From the Persian to the Arab Conquest*. Jerusalem.

אבי-יונה 1976

Avi-Yonah, M. 1976. *Gazetteer of Roman Palestina* (Qedem 5). Jerusalem.

יותם טפר | "מגידו וקורין לו לג'ון": זיכרון ושכחה בטופונומיה ובממצא – מרחב לגיו/כפר עותנאי

אבל 1967

Abel, F.M. 1967. *Géographie de la Palestine II*. Paris.

אדבורי 1997

Edbury, P.W. 1997. *John of Ibelin and the Kingdom of Jerusalem*. Rochester.

אדאמס ואחרים 2018–2019

Adams, M.J., Cradic, M., Farhi, Y., Peers, M. and Tepper, Y. 2018–2019. A Betyl with a Decorated Base from the Principia of the Roman Vith Ferrata Legionary Base, Legio, Israel. *The Israel Museum Journal* 9: 68–92.

אהרוני 1987

אהרוני, י'. 1987. ארץ ישראל בתקופת המקרא, גיאוגרפיה היסטורית. ירושלים.

אהרוני, ידיו ושילה 1992

אהרוני, י', ידיו, ו' ושילה, י'. 1992. מגידו. בתוך: שטרן, א', עורך. האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל 3. ירושלים: 871–890.

אופנהיימר תשנ"א

אופנהיימר, א'. תשנ"א. הגליל בתקופת המשנה. ירושלים.

אורון 2013

אורון, י'. 2013. השואה, התקומה והנכבה. תל אביב.

איזק 1992

Isaac, B. 1992. *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*. Oxford.

איזק ורול 1979א'

Isaac, B. and Roll, I. 1979a. Judaea in the Early Years of Hadrian's Reign. *Latomus* 38: 54–66.

איזק ורול 1979ב'

Isaac, B. and Roll, I. 1979b. Legio II Traiana in Judaea. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 33: 149–156.

איזק ורול 1982

Isaac, B. and Roll, I. 1982. *Roman Roads in Judaea, I. The Legio-Scythopolis Road* (BAR International Series 141). Oxford.

אלט 1937

Alt, A. 1937. Galiläische Probleme. *Palastinajahrbuch* 33: 52–88.

אליצור תש"ב

אליצור, י'. תש"ב. ח'ליל אל-רחמן – חברון. יבנה ג'. יבנה.

אליצור תשנ"ג

אליצור, י'. תשנ"ג. שמות מקומות קדושים עתיקים שנשתמרו בפי הערבים בארץ – הבחינה הלשונית (עבודה לתואר דוקטור, האוניברסיטה העברית). ירושלים.

אליצור תשס"ט

אליצור, י'. תשס"ט. שמות מקומות קדומים בארץ ישראל השתמרותם וגלגוליהם. ירושלים.

אנדרסון ואחרים 2010

Anderson, E., Maddrell, A., McLoughlin, K. and Vincent, A., eds. 2010. *Memory, Mourning, Landscape*. Amsterdam.

אשר 1993

אשר, ד'. 1993. ההונאה במבצעי אלנבי לכיבוש ארץ-ישראל. מערכות 329: 20–27.

אשתורי הפרחי תרנ"ז

אשתורי הפרחי (הרב). תרנ"ז. ספר כפתור ופרח. ירושלים (מהדורת לונץ).

בוריס 2010

בוריס, ב'. 2010. תולדות המלחמה הערבית-ישראלית הראשונה. תל אביב.

בורנשטיין 2004

בורנשטיין, א'. 2004. זוכרות את לג'ון. יפו.

ביתן תשע"ג

ביתן, ח'. תשע"ג. ועדת השמות הממשלתית: תולדותיה ועקרונות עבודתה. אופקים בגיאוגרפיה 83: 67–84.

ברנס 2008

Barnes, T.D. 2008. Eusebius and Legio. *Scripta Classica Israelica* 27: 59–66.

ג'ונס 2001

Jones, S. 2001. *Deconstructing the Celts: A Skeptic's Guide to the Archaeology of the Auvergne* (BAR International Series 0965). Oxford.

גיא 1931

Guy, P.L.O. 1931. *New Light from Armageddon*. Chicago.

גיא 1938

Guy, P.L.O. 1938. *Megiddo Tombs*. Chicago.

גיל 1990

גיל, מ'. 1990. ארץ ישראל בימי השלטון המוסלמי (634–1099). פני התקופה: מעמדה של ארץ ישראל בשלטון המוסלמי ובתמורות המדיניות בעולם המוסלמי. בתוך: פראוור, י', עורך. ההיסטוריה של ארץ ישראל 6: שלטון המוסלמים והצלבנים (634–1291). ירושלים: 15–151.

גילת 1968

גילת, י"ד. 1968. משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס. תל אביב.

גלבר 2004

גלבר, י'. 2004. קוממויות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948. אור יהודה.

יותם ספר | "מגידו וקורין לו לג'ון": זיכרון ושכחה בטופונומיה ובממצא – מרחב לגיו/כפר עותנאי

גלז 2017

גלז, ש'. 2017. *משא חיים*. מגידו.

גמאל ובסול 2014

גמאל, א' ובסול, ו'. 2014. הנכבה הפלסטינית בציבוריות הישראלית – על תצורות ההתכחשות והאחריות. נצרת.

גרגורי 1997–1995

Gregory, S. 1995–1997. *Roman Military Architecture on the Eastern Frontier Vols. 1–3*. Amsterdam.

גרוסמן 1994

גרוסמן, ד'. 1994. *הכפר הערבי ובנותיו*. ירושלים.

גרן 1875

Guérin, M.V. 1875. *Description Géographique, Historique et Archéologique de la Palestine. Galilée*. I–II. Paris.

גרן תשמ"ב–תשמ"ז

גרן, ו'. תשמ"ב–תשמ"ז. *תיאור גיאוגרפי היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל*, 1–7. ירושלים.

דוס 2010

Doss, E. 2010. *Memorial Mania: Public Feeling in America*. Chicago.

דייוויס 1987

Davis, W.T. 1987. *A History of Biblical Archaeology*. Tucson, AZ.

דלמן 1914

Dalman, G. 1914. Jahresbericht des Instituts für das Arbeitsjahr 1913/4. *Palästina-Jahrbuch* 10: 3–54.

דלמן 1924

Dalman, G. 1924. *Orte und Wege Jesu*. Gütersloh.

דלמן 1935

Dalman, G. 1935. *Sacred Sites and ways*. London.

דרורי 1990

דרורי, ו'. 1990. ארץ ישראל במדינה הממלוכית. בתוך: כהן, א', עורך. *ההיסטוריה של ארץ ישראל 7: שלטון הממלוכים והעות'מנים (1804–1260)*. ירושלים: 9–59.

הארטמן 1910א'

Hartmann, R. 1910a. Die Palästina—Route des Itinerarium Burdiglense. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 33: 169–188.

הארטמן 1910ב'

Hartmann, R. 1910b. Die Straße von Damaskus nach Kairo. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 64: 665–701.

הטורות' ועבדולפתאח 1977

Hütteroth, W.D. and Abdulfattah, K. 1977. *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*. Erlangen.

הייד 1960

Heyd, U. 1960. *Ottoman Documents on Palestine 1552–1615*. Oxford.

ואלך 2007

ואלך, י'. 2007. קרב מגידו - ספטמבר 1918. בתוך: שמואליביץ', א', עורך. **זירת קרב – קרבות ההכרעה בארץ ישראל**. ירושלים.

ואן דה ולדה 1854

Van de Velde, C.W.M. 1854. *Narrative of a Journey through Syria and Palestine in 1851 and 1852*. Edinburgh.

ואן דה ולדה 1858

Van de Velde, C.W.M. 1858. *Memoir to Accompany the Map of the Holy Land*. Gotha.

וולף 1993

Woolf, G. 1993. Rethinking the Oppida. *Oxford Journal of Archaeology* 12: 223–234.

ווילן ומור 2007

Whelan, Y. and Moore, N. 2007. *Heritage, Memory and the Politics of Identity. New Perspectives on the Cultural Landscape*. London.

חימוביץ 2021

חימוביץ, ע'. 2021. **סקר תיעוד מבנה המחנה הבריטי – מחנה 51 לג'ון**. חיפה.

טיילור 2002

Taylor, K. 2002. Anzac Parade: Landscape of Memory. *Landscape Australia* 24(3): 10–13.

טפר 2002

Tepper, Y. 2002. Lajjun–Legio in Israel: Results of a Survey in and around the Military Camp Area. In: Freeman, P., Bennett, J., Fiema, Z.T. and Hoffmann, B., eds. *Limes XVIII 1 (Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies Held in Amman, Jordan, September 2000)* (BAR International Series 1084). Oxford: 231–242.

טפר 2003

טפר, י'. 2003. סקר מרחב לגיו ליד מגידו – מחקר גיאוגרפי היסטורי (עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב). תל אביב.

טפר 2004

טפר, י'. 2004. כביש רומי ב"מעבר עירון" – שרידי סלילה מקיסריה למחנה הלגיון השישי בלגיון. בתוך: בר-גל, י', קליאוס, נ' ופולד, א', עורכים. **מחקרים בארץ ישראל, ספר אביאל רון**. חיפה: 47–82.

יותם טפר | "מגידו וקורין לו לג'ון": זיכרון ושכחה בטופונומיה ובמצמא – מרחב לגיו/כפר עותנאי

טפר 2007

Tepper, Y. 2007. The Roman Legionary Camp at Legio, Israel: Results of an Archaeological Survey and Observations on the Roman Military Presence at the Site. In: Lewin, A.S. and Pellegrini, P., eds. *The Late Roman Army in the Near East from Diocletian to the Arab Conquest (Proceedings of a Colloquium Held at Potenza, Acerenza and Matera, Italy, 10–14.5.2005)* (BAR International Series 1717). Oxford: 57–71.

טפר 2011

טפר, י'. 2011. "19 מיל מ..." כביש רומי מלגיו לקיסריה דרך רמת מנשה. בתוך: איילון, א' ואיזדרכת, א', עורכים. *מכמני קיסריה, א. סיכומים ומחקרים בנושא קיסריה וסביבתה, בהוקרה לד"ר יוסף פורת*. ירושלים: 275–257.

טפר 2013

טפר, י'. 2013. מגידו (קיבוץ). *חדשות ארכיאולוגיות* 125 (מהדורה אלקטרונית, 2021-8-28). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=4357

טפר, דויד ואדאמס 2016

Tepper, Y., David, J. and Adams, M.J. 2016. The Roman VIth Legion Ferrata at Legio (el-Lajjun), Israel: Preliminary Report of the 2013 Excavation. *Strata* 34: 91–123.

טפר ודי סגני תשס"ו

טפר, י' ודי סגני, ל'. תשס"ו. *אולם תפילה נוצרי מהמאה הג' לטה"נ בכפר עותנאי (לגיו)*. ירושלים.

טפר ושטרן בדפוס

טפר, י' ושטרן, ע'. בדפוס. שרידים מהתקופות ההלניסטית ועד הממלוכית בקיבוץ מגידו (אל-לג'ון). *עתיקות*.

כותן 2000

Cotton, H.M. 2000. The Legio VI Ferrata. In: Bohec, L.E., ed. *The Proceedings of: Deuxième congrès de Lyon sur L'armée romaine. Les légions de Rome soius le Haut-Empire, Lyon (17–19 September 1988)*. Lyon: 351–357.

ליוויק 1958

Levick, B. 1958. Two Pisidian Colonial Families. *The Journal of Roman Studies* 48: 75–76.

לוונטל 1975

Lowenthal, D. 1975. Past Time, Present Place: Landscape and Memory. *Geographical Review* 65(1): 1–36.

ליברמן 1973–1955

ליברמן, ש"מ. 1973–1955. *תוספתא כפשוטה – באור ארוך לתוספתא*. ניו יורק.

למון ושיפטון 1939

Lamon, R.S. and Shipton, G.M. 1939. *Megiddo I, Seasons of 1925–34, Strata I–V*. Chicago.

מאסי 1920

Massey, W.T. 1920. *Allenby's Final Triumph*. London.

מאצ'ר 2014
Machar, I. 2014. Local Place Names as a Part of Landscape Memory (Case Study from Haná Region, Czech Republic). *Acta Universitatis Carolinae Geographica* 49(1): 61–69.

מנאע 2017
מנאע, ע'. 2017. נכבה והישרדות: סיפורם של הפלסטינים שנותרו בחיפה ובגליל, 1956–1948. ירושלים.

מעין 1988
מעין, ש'. 1988. יוסף קפלן – קורותיו של צעיר יהודי בשירות תנועתו – תנועת השומר הצעיר בפולין. מענית, בני ברק ותל אביב.

מפת פוטינגר 1976
Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324; (I) Kommentar; (II) Faksimile (Weber, E. edition). Graz. 1976.

מקינטוש 2009
McIntosh, J. 2009. *Handbook of Life in Prehistoric Europe*. Oxford.

מקלדרי 1908
McElderry, R.K. 1908. The Second Legionary Camp in Palestine. *The Classical Quarterly* 2: 110–113.

מרק 2018
מרק, ש'. 2018. מקרה אימפריאלי או מקומי? נוכחות הצבא הבריטי בפלשתינה 1918–1948 (עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה). חיפה.

נלסון 1913
Nelson, H.H. 1913. *The Battle of Megiddo*. Chicago.

נויבאוור 1868
Neubauer, A. 1868. *La Géographie du Talmud*. Amsterdam.

סג"ל 1995
סג"ל, א'. 1995. ארכיטקטורה מונומנטלית בארץ-ישראל ובמזרח הרומי. חיפה.

סמית' 1973
Smith, G.A. 1973. *The Historical Geography of the Holy Land*. London.

סטריינג' 1965
Strange, G. 1965. *Palestine under the Moslems. A Descriptions of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500*. Boston and New York.

ספראי תשמ"א
ספראי, ז'. תשמ"א. ארץ ישראל בגיאוגרפיה של קלאודיוס פטולמאוס. בר אילן י"ח–י"ט: 270–286.

עמית תשס"ב
עמית, מ'. תשס"ב. תולדות הקיסרות הרומית. ירושלים.

יותם טפר | "מגידו וקורין לו לג'ון": זיכרון ושכחה בטופונומיה ובמצא – מרחב לגיו/כפר עותנאי

עמיתי-פרייס 2007
עמיתי-פרייס, נ'. 2007. **המנהל של ארץ ישראל בתקופה האומיית וראשית העבאסית על פי החותמות והמצא הארכיאולוגי הקטן** (עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב). באר שבע.

פאולין 1992
Paulien, J. 1992. Armageddon. In: Freedman, D.N., ed. *The Anchor Yale Bible Dictionary*, 1. Yale: 394–395.

פדלטו 1988
Fedalto, G., ed. 1988. *Hierarchia ecclesiastica orientalis: Series episcoporum ecclesiarum christianarum orientalium II: Patriarchatus, Alexandrinus, Antiochenus, Hierosolymitanus*. Padova.

פטרסון 2001
Petersen, A.D. 2001. *A Gazetteer of Buildings in Muslim Palestine 1* (British Academy Monographs in Archaeology 12). Oxford.

פראוור תשל"ד
פראוור, י'. תשל"ד. ר' אשתורי הפרחי - ראשון לחוקרי ארץ-ישראל. במלאת 650 לספרו "כפתור ופרח". בתוך: אבירם, י', עורך. **ארץ שומרון, הכינוס הארצי השלושים לידיעת הארץ**. ירושלים: 106–113.

פרינגל 1998
Pringle, D. 1998. *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem: A Corpus II: L-Z* (Excluding Tyre). Cambridge, U.K.

פרס 1956–1948
פרס, י'. 1956–1948. **ארץ ישראל אנציקלופדיה טופוגרפית היסטורית**, א-ד. ירושלים.

צ'דוויק וג'יבסון 2013
Chadwick, A.M. and Gibson, C.D., eds. 2013. *Memory, Myth and Long-Term Landscape Inhabitation*. Oxford.

ציטרין-סילברמן 2010
Cytryn-Silverman, K. 2010. *The Road Inns (Khāns) in Bilād al-Shām* (BAR International Series 2130). Oxford.

צפריה תשמ"ב
צפריה, י'. תשמ"ב. הפרובינציות בארץ-ישראל – שמות, גבולות ותחומי מינהל. בתוך: ברס, צ' ספראי, ש', צפריה, י' ושטרן, מ', עורכים. **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, א. ירושלים: 350–386.

צפריה, די סגני וגרין 1994
Tsafirir Y., Di Segni, L. and Green, J. 1994. *Tabula Imperii Romani; Iudaea-Palaestina: Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods; Maps and Gazetteer*. Jerusalem.

קאסטו 1954
קאסטו, מ"ד. 1954. זכריה. בתוך: קאסטו, מ"ד, עורך. **אנציקלופדיה מקראית ב**. ירושלים: 923–929.

- קדמון תשנ"ד
קדמון, נ'. תשנ"ד. **טופונומסטיקון: ספר השמות הגיאוגרפיים בישראל**. ירושלים.
- קולינס 1992
Collins, A.Y. 1992. Revelation, Book of. In: Freedman D.N., ed. *The Anchor Yale Bible Dictionary*, 5. Yale: 604–708.
- קונדר 1891
Conder, C.R. 1891. *Palestine*. London.
- קונדר וקיצ'נר 1882
Conder, C.R. and Kitchener, H.H. 1882. *The Survey of Western Palestine II: Samaria*. London.
- קליין תשל"ח
קליין, ש'. תשל"ח (מהדורה מצולמת). **ספר היישוב**. ירושלים.
- קליין 2001
Cline, E.H. 2001. *The Battles of Armageddon: Megiddo and the Jezreel Valley from the Bronze Age to the Nuclear Age*. Toronto.
- קמפינסקי 1993
קמפינסקי, א'. 1993. **מגידו עיר-מדינה כנענית ומרכז ממלכתי ישראלי**. תל אביב.
- קמפמאייר 1893–1892
Kampffmeyer, G. 1892–1893. Alte Namen im heutigen Palästina und Syrien. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 15: 1–33, 65–116; 16: 1–71.
- קנדי ופלהאט 2008
Kennedy, D. and Falahat, H. 2008. Castra Legionis VI Ferratae: A Building Inscription for the Legionary Fortress at Udruch near Petra. *Journal of Roman Archaeology* 21: 150–169.
- קרויזר 2004
קרויזר, ד'. 2004. "חזרה לשליטת התחנה": פרשת תכנון מבצרי המשטרה (טגארטים) בארץ-ישראל, **קתדרה** 111: 95–128.
- רובינסון וסמית' 1841
Robinson, E. and Smith, E. 1841. *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea, a Journal of Travels in the Year 1838*. I–III. London.
- רול תשל"ו
רול, י'. תשל"ו. מערך הדרכים הרומיות בארץ ישראל. **קדמוניות** 34–35: 38–50.
- ריאה 1980
Rea, J. 1980. The Legio II Trajana in Judaea? *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 38: 220–222.
- ריאה 1996
Rea, J.R. 1996. *The Oxyrhynchus Papyri*, 63. London.

יותם ספרן | "מגידו וקורין לו לג'ון": זיכרון ושכחה בטופונומיה ובממצא – מרחב לגיו/כפר עותנאי

ריטרלינג 1925

Ritterling, C. 1925. Legio VI Ferrata. In: Pauly, A.F. and Wissowa, G., eds. *Realencyclopädie der Klassischen* 12.2. Stuttgart: 1587–1596.

רמזי 1916

Ramsay, W.M. 1916. Colonia Caesarea (Pisidian Antioch) in the Augustan Age. *The Journal of Roman Studies* 6: 83–134.

שוורץ 2015

שוורץ, ע'. 2015. במפתו וברגליו – על אשתורי הפרחי כגאוגרף היסטורי. בתוך: רוזנסון, י' וגליקסברג, ש', עורכים. רבי אשתורי הפרחי חלוץ חוקרי ארץ ישראל – הגות, היסטוריה, ריאליה. ירושלים.

שומאכר 1903

Schumacher, G. 1903. Die ägyptische Hauptstrasse von der Ebene Saron bis zur Ebene Jesreel. *Mitteilungen und Nachrichten des Deutschen Palaestina-Vereins*: 4–10.

שומאכר 1908

Schumacher, G. 1908. *Tell el-Mutesellim, 1*. Leipzig.

שחר תשנ"ו

שחר, י'. תשנ"ו. התיאורים הגיאוגרפיים של ארץ ישראל בספרי יוסף בן מתתיהו זיקתם למסורות התלמודיות ולספרות ההלניסטית-רומית (עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב). תל אביב.

שצמן תשמ"ג

שצמן, י'. תשמ"ג. הצבא הרומי מאוגוסטוס עד אדריאנוס. בתוך: רפפורט, א', עורך. ההיסטוריה של עם ישראל. יהודה ורומא – מרידות היהודים. ירושלים: 265–282.

שצמן תשפ"א

שצמן, י'. תשפ"א. הדוקס והצבא הרומי בארץ ישראל. ירושלים.

שרון 1982

שרון, מ'. 1982. החאנים בארץ ישראל, היבט גיאוגרפי-היסטורי. קרדום 20: 117–123.

שרוני 1987

שרוני, א'. 1987. המילון המקיף ערבי-עברי. תל אביב.

תומסן 1907

Thomsen, P. 1907. *Loca Sancta*. Halle.

תומסן 1917

Thomsen, P. 1917. *Übersichtskarte der römischen Strassen mit ihren Meilensteinen in den Provinzen Syria, Arabia und Palaestina*.

חפירת ערימות פסולת חציבה וסיתות באתר שלוחת קק"ל (כרם בן זמרה) בקומפלקס החציבה והסיתות בנחל דישון, הגליל העליון המזרחי

מאיר פינקל ואבי גופר | אוניברסיטת תל אביב
אביעד אגם | אוניברסיטת ארלנגן-נירנברג, גרמניה

מבוא

ברחבי הגליל העליון המזרחי ובצפון עמק הירדן ניתן למצוא אתרים פרהיסטוריים רבים. אלה כוללים אתרים מן הפליאולית התחתון כגון גשר בנות יעקב (גורן-ענבר ואחרים 2000; 2018), מעיין ברוך (שטקליס וגלעד 1966; רונן ואחרים 1980; רוזנברג ואחרים 2014) יראון (אהל 1986), אתרים מן הפליאולית התיכון כגון מערת נחל עמוד (סוזוקי וטאקאי 1970; הוברז ואחרים 1995), מערת זוטייה (טורווייל-פיטר ואחרים 1927; גיסיס ובר-יוסף 1973) ונחל מחניים (שרון ואורון 2014; שרון 2018), אתרים מן התקופה האפיפליאוליתית המאוחרת כגון עינן (ואלה ואחרים 1999; 2007; 2017), ואתרים ניאוליתיים וכלקוליתיים, כגון בייסמון (לשבלייה 1978; רוזנברג ואחרים 2006; 2008; רוזנברג, גצוב ואסף 2010) והגושרים (גצוב 2008; רוזנברג ואחרים 2008; רוזנברג, גצוב ואסף 2010). באתרים אלה, כמו ברבים אחרים, נחשפו מכלולי צור עשירים. עם זאת, עד כה, מעט מחקרים ניסו לזהות את מקורות הצור שהיו בשימוש בתקופות אלה באזור, ובהצלחה חלקית בלבד (אקשטיין ואחרים 2016; דלאז 1997; 2007א; 2007ב).

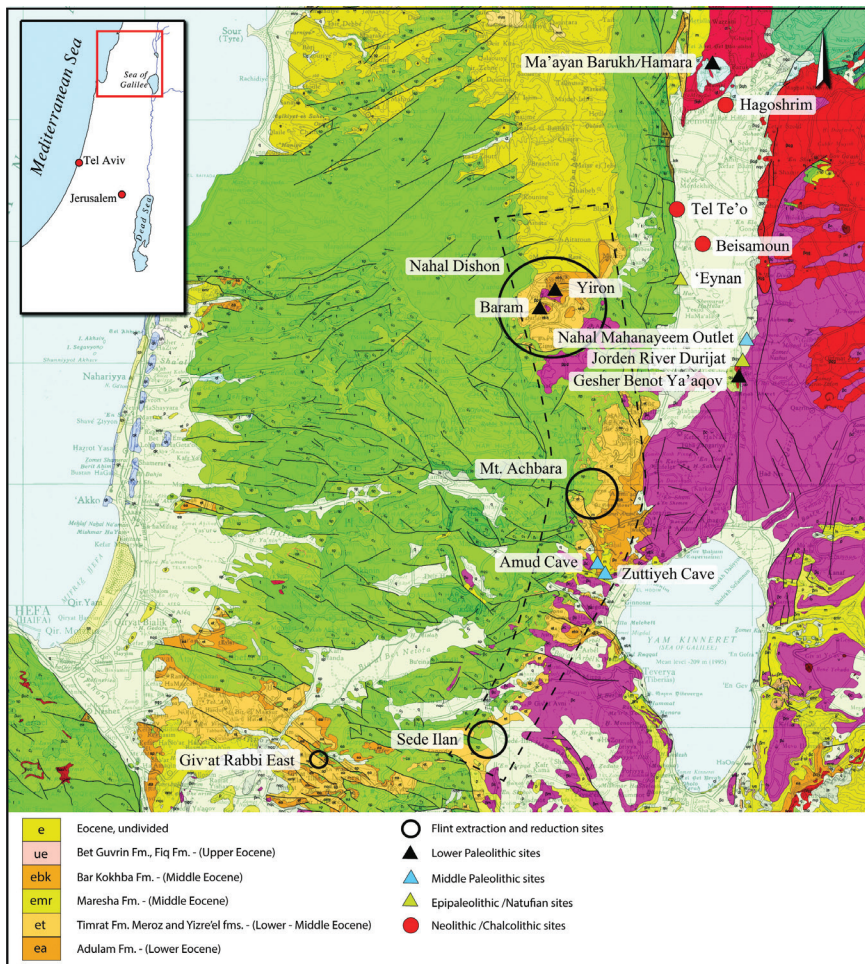
* מאמר זה הוא תמצית מאמרנו שהתפרסם באנגלית: פינקל, גופר ואגם 2020.

קומפלקסי חציבה וסיתות של צור מהפליאולית התחתון והתיכון

אזורים המיועדים במיוחד לחציבה של אבן, ובמקרה שלנו צור, שבדרך כלל מונים בין עשרות למאות ערימות פסולת חציבה, נקראים "קומפלקסים של חציבה וסיתות" (לפירוט המושגים ראו בפרק השיטות). עד היום, קומפלקסים כאלה זהו בשישה מקומות בצפון ישראל: שדה אילן במזרח הגליל התחתון (ברקאי, גופר ולה פורטה 2006; ברקאי וגופר 2009), גבעת רבי בגליל התחתון (אקשטיין ואחרים 2012; יורשוביץ' ואחרים 2017), נחל דיסון במזרח הגליל העליון (פינקל, גופר וברקאי 2016), הר עכברה (פינקל ואחרים 2018), דליית אל-כרמל 3 (ברקאי, גופר ולה פורטה 2006; עולמי 1984: 147; רוזנברג ואחרים 2009), וקלע בצפון רמת הגולן (פינקל ואחרים 2020). למרות שיש מגוון רחב של תצורות גאולוגיות בצפון הארץ, חמישה מתוך ששת הקומפלקסים האלה ממוקמים על תצורת תימרת (Timrat) מגיל איאוקן (איור 1). נראה שצור איאוקני הועדף על ידי סתתים פרהיסטוריים באזור, במיוחד לייצור כלים גדולים (פינקל 2020).

כל הקומפלקסים המפורטים מעלה מתאפיינים בערימות פסולת שנוצרו כתוצאה מתהליכים ארוכי טווח של הפקה וסיתות של צור, כחלק מניהול נוף ההפקה (גופר וברקאי 2014). איך נוצרו קומפלקסים אלה? סקרים שנערכו בהם בשנים האחרונות, בשילוב עם החפירות שנערכו בערימות פסולת החציבה והסיתות בהר פועה ושדה אילן (ברקאי, גופר ולה פורטה 2002; 2006; ברקאי וגופר 2009; גופר וברקאי 2006; 2014), מציעים את שרשרת הפעולות הבאה:

- איתור מקורות צור מתאימים.
- הוצאת בולבוסים צור מתוך סלע הגיר, תוך יצירת ערימות פסולת חציבה של שבירי גושי גיר, במהלך, או מיד לאחר, הפקת הצור.
- ריכוז פסולת החציבה על גבי החזיתות הממוצות וביניהן, כשחזיתות לא מנוצלות נשארו חשופות לשימוש עתידי.
- סיתות צור – עיצוב ראשוני של גרעינים לשימוש עתידי או מיידי; עיצוב ראשוני של כלים על גבי ערימות פסולת החציבה (ראו דיון בגופר וברקאי 2011).

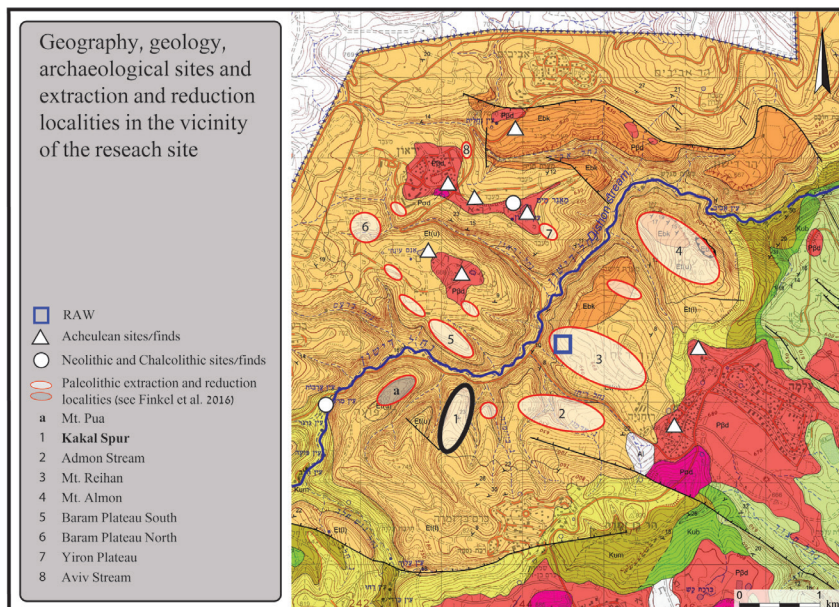

איור 1: הגיאולוגיה של הגליל ו"רצועת החציבה והסיתות" האיאוקנית של הגליל המזרחי (תחומה בקו המקווקו) עם הקומפלקסים של נחל דישון, הר עכברה ושדה אילן. אתר החציבה והסיתות של גבעת רבי מזרח מצוי גם הוא על גבי מחשוף איאוקני של תצורת תימרת. אתרים פריהיסטוריים המוזכרים בטקסט מוצגים לפי תקופות (מפה גיאולוגית: סנה, ברטוב ורוזנספט 1998)

אלפי ערימות פסולת החציבה והסיתות שנמצאו באתרים אלה נבדלות זו מזו בגודל, החל מערימות קטנות (בקוטר של מטר עד שניים, ובגובה של עד מטר אחד), ועד ערימות גדולות (בקוטר של עשרות מטרים, ובגובה של שלושה עד חמישה מטרים). הערימות נמצאות באזורים מוגבלים, שיוצרים נוף הפקה בעל נראות גבוהה. מקומות אלה בולטים בנוף כאתרים עשירים בחומר גלם חיוני לבני אדם קדומים.

המאפיינים המרכזיים של ערימות אלה הם פסולת חציבה מגיר ופסולת סיתות הצורה. בנוסף, טריזי בזלת, ששימשו ככל הנראה להגדלת סדקים טבעיים בגיר, נמצאו בערימות, לעתים בכמויות גדולות (כמו למשל בשדה אילן שבגליל התחתון; ברקאי, גופר ולה פורטה 2006), ולעתים בכמויות מוגבלות, כמו במקרה של עכברה (פינקל ואחרים 2018). עניין מיוחד מעוררים שני מטמוני פריטי צור שנמצאו בבסיסה של ערימות פסולת חציבה וסיתות בהר פועה (ברקאי וגופר 2011).

הניצול הנרחב של צור מתצורת תימרת שוין בעיקר לתקופות הפליאולית התחתון והתיכון בהתבסס על מספר נתונים: 1) עדויות לפעילות אינטנסיבית מפרקי זמן אלה בקומפלקס החציבה והסיתות בדישון ובשדה אילן (ראו אור 2) (ברקאי, גופר ולה פורטה 2002; 2006; ברקאי וגופר 2009; פינקל, גופר וברקאי 2016; פינקל ואחרים 2017; פינקל וגופר 2018); 2) הדמיון הגיאוכימי בין הצור מקומפלקס הדישון והצור מאתרי פליאולית תחתון הממוקמים בסמוך (פינקל ואחרים 2019); 3) המיקום של קומפלקס החציבה עכברה (פינקל ואחרים 2018) בטווח הניצול היומי של אתר הפליאולית התיכון מערת עמוד (אקשטיין ואחרים, 2016), והעובדה שהצור שנוצל על-ידי תושבי המערה הוא מאותו מקור איאוקני. בהתבסס על סקרים יסודיים במזרח הגליל ובעמק החולה, ולמיטב ידיעתנו, לא נמצאו קומפלקסים של חציבה וסיתות מתקופות מאוחרות יותר באזור. אתר חציבה קטן ברמת הגולן, חלק מ"אי" איאוקני, תואר לאחרונה (פינקל ואחרים 2020). על כן הוצע שהרצועה האיאוקנית הייתה מקור חומר הגלם העיקרי לייצור כלים גדולים במהלך הפליאולית התחתון והתיכון במזרח הגליל ובעמק החולה, וייתכן שאף בדרום לבנון (פינקל 2020). מקומות אלה אף נוצלו מדי פעם בתקופות הניאוליתית והכלקוליתית (ראו דוגמא בפינקל ואחרים 2017), אבל מדובר במקרים מועטים. מעט חפירות התקיימו באתרי חציבה בצפון ישראל, ובהיקף מוגבל (ראו למטה). מאמר זה מדווח על חפירה בערימת פסולת חציבה וסיתות אחת וכתעלה בקומפלקס החציבה והסיתות בנחל הדישון. נחפרה תעלה בערימת חציבה וסיתות נוספת אך מאמר זה לא מתאר אותה לפרטים.

		STRATIGRAPHY		סטרטיגרפיה					
SYSTEM	SERIES - STAGE	SYMBOL	THICK. m	LITHOLOGY	LITHOSTRATIGRAPHY				
תקופה	סדרה - דרגה	סימן	מ' עובי	משלע	MAPPING UNITS	יחידות מופי	חבורה		
QUATERNARY	HOLOCENE	הולוקן	Al	2+	Alluvium, colluvium, soil	אלומבי קולומבי סרקט			
TERTIARY	NEOGENE	PLIOCENE	Pold			Dalton Scoria & Tuff	סקוריה וטפי דלטון		
			Pfjd			Dalton Basalt	בזלת דלטון		
	PALEOGENE	EOCENE	אאוקן	Ebk	100+		Bar Kokhba Formation	תצורת בר כוכבא	AVEDAT
				Ef(u)	100-150		Timrat Formation Upper Member	תצורת תמרת פרט עליון	
			Ef(l)	100-200		Timrat Formation Lower Member	תצורת תמרת פרט תחתון		
			פלואוקן	KTmgf	42-110		Mishash (chalk), Ghareb & Taqiye fms.	תצ. מישאש (קרטון), ערב וטקיה	MOUNT SCOPUS
SENONIAN	סנון	Kam	61		Menuha Fm.	Ahilyud Mbr. (incl. Kabri Meri) Har Zefat Mbr.			
		Kuma			תצורת מנוחה				
TURONIAN	טורון	Kub	0-30		Bina Formation	תצורת בינה			
		Kuyf	0-20		Yirka Formation	תצורת ירכא			
		Kuy	0-40		Yanuh Formation	תצ. ינוח			
			Kusa	142		Sakhnin Formation	תצורת סתנן		

איור 2: ההקשר הגיאוגרפי, הגיאולוגי והארכאולוגי של אזור המחקר. ערמות החציבה והסיתות של כרם בן זמרה מהוות חלק מהאתר "שלוחת קק"ל". RAW – בית המלאכה הנאולית/כלכולית לייצור גרזנים וכילפות (מפה גיאולוגית: לויט וסנה 2013)

חפירות קודמות באתרי חציבה וסיתות על רצועת האיאווקן

חפירות קודמות התקיימו בערימות פסולת החציבה והסיתות בהר פועה (קומפלקס הדישון, ברקאי, גופר ולה פורטה 2002; 2006) ובשדה אילן (ברקאי, גופר ולה פורטה 2006). החפירה בהר פועה כללה ריבוע של שני מטרים בערמה הגדולה וחפירה מלאה של ערימה קטנה בגודל של 5.3×4.2 מ'. החפירה בערמה הגדולה הניבה 1,146 פריטים מסותתים, כולל נתזים ולהבים משובררים, מקרצפים, וכלים דו-פניים. החפירה הגיעה אל סלע האם בעומק של 90 ס"מ. שני מטמונים כללו 13 פריטים כל אחד, לרבות כלים דו-פניים שלא צלחו (rejects) וגרעיני לבלואה (ברקאי, גופר ולה פורטה 2006; ברקאי וגופר 2011).

בשדה אילן, חפירת בדיקת התקיימה בריבוע של 2×2 מ' בשולי ערימת פסולת חציבה וסיתות בגודל 15×8.6 מ', ובגובה 1.3 מ'. החפירה הגיעה לעומק של 45 ס"מ, ונמצאו בה 480 פריטי צור ששויכו לתקופות הפליאוליתיות התחתונה והתיכונה (ברקאי, גופר ולה פורטה 2006).

שתי חפירות אלה סיפקו את הרקע לעבודה המוצגת כאן. עבודה זו מנסה להבין את תהליכי היווצרות ערימות פסולת החציבה, את הסטרטיגרפיה של הערימות, ואת תהליך החציבה.

אזור המחקר

נחל דישון ממוקם בתוך רצועת ההרים המערביים של הגליל העליון המזרחי. אגן הניקוז, ששטחו כ-96 קמ"ר, זורם על פני אורך כ-32 ק"מ, ממזרח להר מירון ועד עמק החולה. האזור מחולק לרמות הרריות שגובהן כ-650 עד 750 מ' מעל גובה פני הים, עם פסגות המגיעות לגובה של עד 830 מטרים: ברעם, עירון, דלתון ועלמה (איור 2). השטח נחתך על ידי נחל דישון ויובליו. מבחינה גיאולוגית, שטח המחקר מורכב מגיר איאוקני. תצורת תימרת, מגיל איאוקן תחתון, היא בעובי של 400 מ', ומתאפיינת בגיר המכיל צור (דלאז' 2007ב'; לויט וסנה 2013). אזור הדישון עבר בלייה, ועד הפלייסטוקן המאוחר הגיע למצב השונה אך במעט מהטופוגרפיה כיום (יאיר 1962: 195).

אתר החציבה בהר פועה התגלה מעט לפני סוף המילניום הקודם (איור 2; ברקאי, גופר ולה פורטה 2002; ברקאי וגופר 2011), ולאחרונה נמצאו עוד שמונה אתרי חציבה בקומפלקס החציבה של נחל דישון (פינקל, גופר וברקאי 2016). בחרנו לחפור באחד מהם, "ערימה 1", באתר שנקרא במחקר קודם 'שלוחת קק"ל' (שם):

227; איורים 5–8), לאור ריבוי ממצאי הצור שנמצאו במקום. האתר נמצא סמוך למושב כרם בן זמרה ומכאן שמו. על מנת לוודא שהערימות שנבחרו לא נפגעו מחקלאות מודרנית, השוינו צילומי אוויר עדכניים (2016) עם כאלה שנלקחו על ידי השלטון הבריטי ב-1946. השוואה זו הראתה שהערימות אינן מופרעות. לא חלו שינויים טופוגרפיים משמעותיים באזור המחקר במהלך הפליוסטוקן התיכון והמאוחר ותהליכי בתר-הרבדה באזורי החציבה היו מינימליים בזכות הטופוגרפיה של המקום. על כן, קומפלקסי החציבה והסיתות ואלפי הערימות שבהן מייצגות נוף שנותר כמעט במצבו המקורי מאז הרבדתו. ההפרעות המודרניות הן מינוריות כיוון שלא עסקו בחקלאות באזור סלעי זה עד למחצית השנייה של המאה הכ'. הסיבה העיקרית לכך היא הנוף הקארסטי, בשילוב הצמחייה הדלילה של האזור, המוכר בשם "הגליל הצחיח", עקב היכולת המוגבלת של הקרקע המקומית לאצור מים (רבינוביץ-וין 1986).

שיטות מחקר

מונחים בשימוש

להלן מספר הגדרות למונחים המתייחסים למחצבות, לפעילות החציבה, ולא למנטים הליתיים המופיעים לאורך מאמר זה:

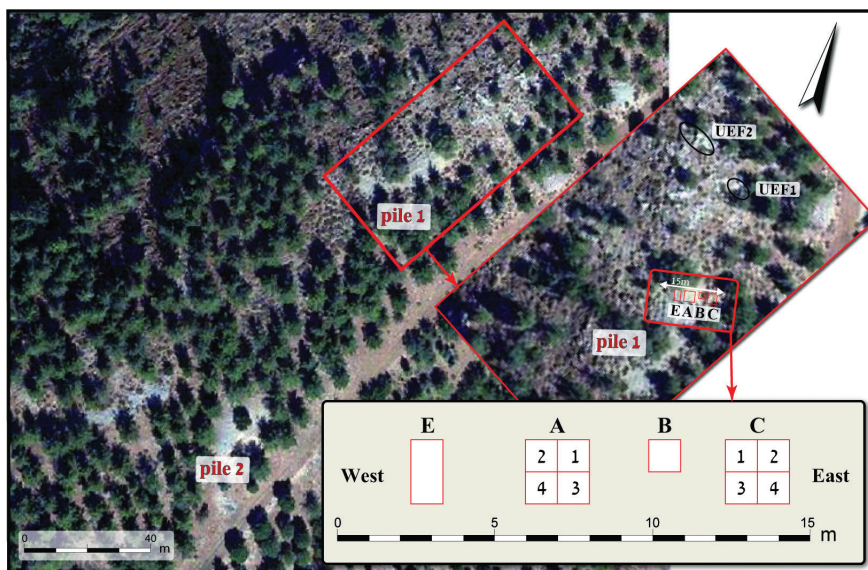
- **קומפלקס חציבה וסיתות** (extraction and reduction complex): משמש לתיאור אזור בו התקיימה פעילות חציבה וסיתות. הוא עשוי לכלול מספר אתרים בהם עשרות, מאות ועד אלפי ערימות פסולת חציבה. במקרה של קומפלקס נחל דישון, השטח מכסה 25 קמ"ר. פעולת הסיתות כפי שהיא מוצגת במאמר זה כוללת גם את ההפחתה של בולבוס הצור ממצבו הראשוני לנפח ולצורה המתקרבים לזה של התוצר המבוקש, וגם את שלבי הסיתות המתקדמים יותר, שנועדו לעצב את הצורה הסופית של הכלי.
- **ערימות פסולת חציבה וסיתות**: ערימות אבן המורכבות מפסולת גיר הנוצרת כתוצאה מתהליך חציבת הבולבוסים מתוך חזיתות סלע הגיר ומפסולת סיתות הצור. בולבוסים צור שנבחנו לשימוש, פסולת סיתות עשויות צור, וכלים שייצורם לא צלח, נמצאים לרוב בראש הערימה. ערימות פסולת חציבה והסיתות יכולות להימצא במגוון גדלים, ויכולות להגיע עד גובה של חמישה מטרים.

- **נתזים גדולים:** פריטים הקשורים לשרשרת הפעולות של ייצור כלי צור, הכוללים נתזים הגדולים מעשרה ס"מ באורך, המיוצרים על ידי שימוש במקבות אבן, ונחשבים כמייצגים תעשיות גרעין-ונתז (core and flake) אשליות מהפליאולית התחתון. אלה מתאפיינות בייצור אבני יד וקופיצים (שרון 2010).
- **גרעיני לבלואה ותוצריהם:** אנו מתבססים על ההגדרות השכיחות לטכנולוגיית לבלואה, ורואים באלה מייצגים של תקופת הפליאולית התיכון באזור (גורן-ענבר ובלפר-כהן 2002).

החפירה בשתי ערימות פסולת החציבה והסיתות

חפירה התבצעה בארבעה אזורים לאורך חתך של ערמה מספר 1, לרבות חפירה בצמוד לערימה ממזרח לערימה 1 ובערימה קטנה שנבחנה כמקום בו התקיימה פעילות סיתות (איור 3). בנוסף, יצרנו חתך ארוך של עשרה מטרים לאורך ערימה 2. העבודה התבצעה באוגוסט 2018 על ידי צוות של עשרה משתתפים, בהובלת מחברי מאמר זה. בערימה 1 החפירה כללה ריבוע של 2×2 מ' בצד המזרחי העליון של הערימה (שטח A, מחולק לארבעה תתי-ריבועים של 1×1 מ'); ריבוע של 1×2 מ' בצד המערבי של הערימה (שטח E); ריבוע של 1×1 מ' מהצד המזרחי של הערימה ומחוצה לה (שטח B); וריבוע נוסף של 2×2 מ', בשטח הנמצא שלושה מטרים ממזרח למרכז הערימה ומופרד ממנה על ידי רצועת אדמה, שהתגלה במהלך סקר מקדים, וזוהה כמכיל פריטי צור קטנים. שטח זה (שטח C) הופרד לארבעה ריבועים של 1×1 מ' (איור 3). שכבות הופרדו זו מזו על ידי שינויים בתכולת הסדימנט ושינויים בצבע ובמרקם. שכבה חדשה הוגדרה בכל פעם ששינוי כזה אובחן.

כל פריטי האבן מיחידות החפירה סווגו בשדה לקטגוריות טכנולוגיות-טיפולוגיות לקבוצות הבאות: נתזים, נתזים ראשוניים (פריטים עם כיסוי קליפה על לפחות 30% מהפן הדורסלי), להבים ראשוניים, להבים (פריטים עם יחס אורך:רוחב של לפחות 1:2), להבונים (להבים צרים, קצרים משני ס"מ), גרעינים, פריטי תחזוקת גרעין (core trimming elements), גרעינים על נתז (פרוש ואחרים 2015; אגם, מרדר וברקאי 2015), תוצרים של גרעינים על נתז, כלים דו-פניים, פריטי לבלואה, גושים (chunks), ושבבים. קטגוריית הנתזים הגדולים שצוינה מעלה כוללת נתזים הגדולים מ-10 ס"מ (שרון 2010).

איור 3: ערמת חציבה וסיתות 1 (33 × 15 מ'): תוכנית החפירה: אזורי החפירה מוקמו לאורך חתך באורך 15 מ' הנראה בתצלום האוויר. UEF – "חזיתות" בלתי מנוצלות של צור בסלע האם הגירי (ראו באיור 8)

סיווגנו את הפריטים המעוצבים לקטגוריות הבאות: שברים משובררים, נתזים משובררים, להבים משובררים, משוננים, שקערוריות, מגרדים, מקרצפים, סכנים בעלי גב, וכלים שלא ניתן היה לשייך לאף קטגוריה (*varia*). הסיווג מתבסס בקווים כלליים על חפירות קודמות בערימות פסולת חציבה באזור (ברקאי, גופר ולה פורטה 2006). על מנת להעריך את היקף ההפחתה בכל אזור ושכבה, החומר הליתי של כל מכלול ושכבה נשקל (כמקשה אחת), באמצעות משקל בעל רגישות של 10 גרמים. גושי הגיר שנחפרו הוחזרו לאזורי החפירה מהם הוצאו, והונחו על גבי בד גיאומטרי-טקסטיל. רוב הממצאים הושארו במקום, בסמוך לאזורי החפירה. בסך הכול נלקחו מהאתר כמה עשרות פריטים (מתוך כמעט 10,000 פריטים שנאספו בחפירה), לצורך המשך עיבוד במעבדה וצילום.

ערימה 2 (הוצגה בפינקל, גופר וברקאי 2016: 227; איורים 5–8): הפריטים שהוצגו נאספו מפני השטח. על מנת לחשוף את הסטרטיגרפיה של הערימה, נחפרה (על ידי דחפור) תעלה באורך עשרה מטרים לאורך חלקה הדרום-מערבי לעומק של מטר וחצי, והיא חשפה את חתך הערימה, מראשה ועד סלע האם. לאחר מכן נוקה החתך ונמדד,

ופריטים מסותתים נאספו מהחתך החשוף. פריטים אלה סווגו על פי אותן קטגוריות שצוינו למעלה (הנתונים אינם מוצגים כאן).

תוצאות

ערימה 1

שטח A

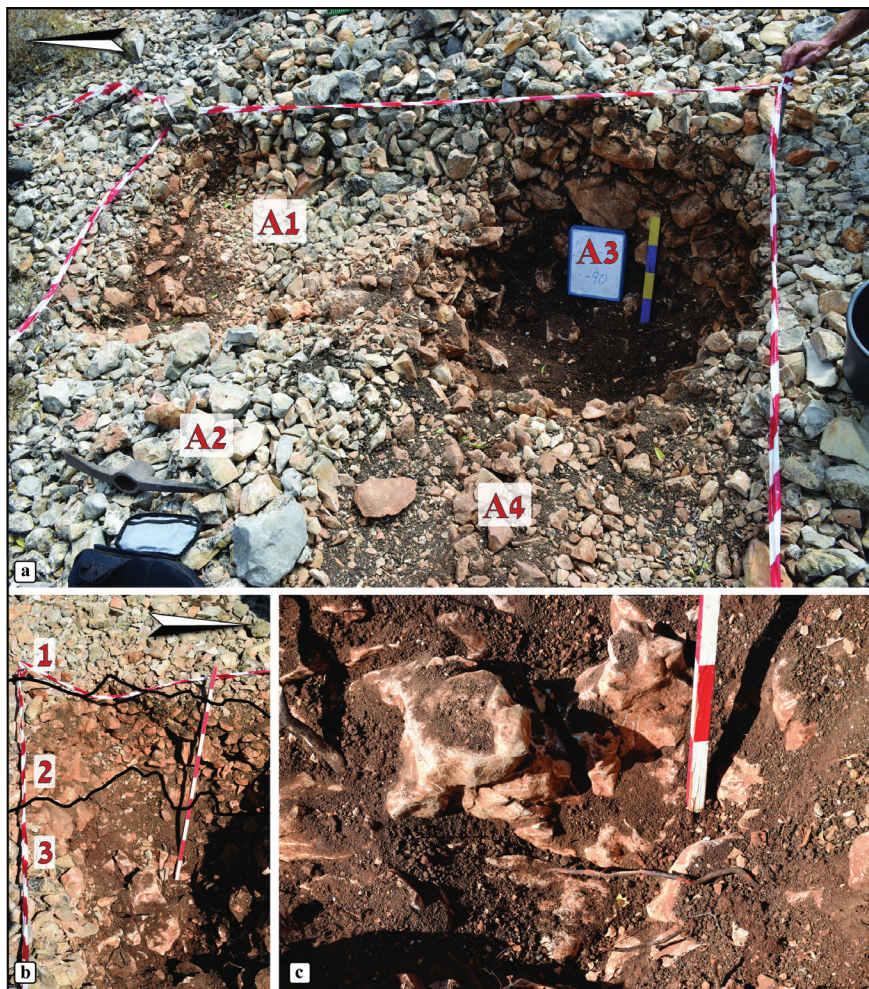
השכבה העליונה של שטח A כללה פסולת סיתות ללא סדימנט. תחתיה נמצאה שכבה צפופה של אבנים במגוון גדלים עם פריטים מסותתים, עם מעט סדימנט בצבע חום – אדום-כהה, רך ומתפורר. השכבה השלישית, הנמוכה ביותר, הכילה סדימנט חום – חום-כהה, רך ומתפורר, עם צפיפות ממצא נמוכה. סלע האם נחשף בבסיס שכבה זו.

בריבוע זה, ששטחו 2×2 מ', חפרנו תת-ריבוע אחד (A1), ששטחו 1×1 מ', עד לבסיס השכבה העליונה. זו היחידה העשירה ביותר שנחשפה במהלך החפירה, ונמצאו בה 912 פריטים, מחציתם גושים (chunks; טבלאות 1–2). ריבוע A3 נחפר עד לסלע האם, שנחשף בעומק 65 ס"מ (איור 4a), ונמצאו 1,627 פריטים, רובם נתזים וכלים על נתזים (טבלאות 1–2). ריבוע A4 נחפר עד סלע האם, שנחשף בעומק 70 ס"מ (איור 4b). יחידה זו הכילה 1,561 פריטים. ריבוע A2 לא נחפר.

מבחינת טכנולוגיה, יש וריאציה בין הריבועים השונים בשטח A. עם זאת, נראה שבמכלולי הצור משתי השכבות התחתונות (שכבת A4-2 ו-A4-3) יש בעיקר נתזים גדולים, ככל הנראה מהפליאולית התחתון. בנוסף, יש נתזים שניתן שהם קשורים לטכניקת הלבואה, ושמייצגים את הפליאולית התיכון (איור 5). בשכבה העליונה של ריבוע A3 (שכבה A3-A1) נמצאו שלושה דו-פניים שניתן שהם מייצגים תעשיות ניאוליתיות/כלקוליתיות.

שטח C

השכבה העליונה של שטח C כללה פריטים מסותתים קטנים, ללא סדימנט. השכבה תחתיה כללה גושי גיר לבנים גדולים, עם מעט סדימנט חום-כהה, ופריטי צור מסותתים. השכבה התחתונה הכילה סדימנט חום-כהה מתפורר עם פריטי צור מסותתים. סלע האם נחשף בבסיס שכבה זו.

איור 4: (a) שטח A, עם ארבעה תת-ריבועים; (b) הסטרטיגרפיה של תת-ריבוע A4 (ראו הקווים השחורים); (1) פסולת סיתות ללא סדימנט; (2) שכבה עם סלעי גיר בגדלים שונים, פריטי צור מסותתים ומעט סדימנט בצבע חום – אדום כהה ביניהם; (3) סדימנט חום עד חום כהה עם צפיפות נמוכה של פריטים מסותתים; (c) סלע האם בתת-ריבוע A4 (ראו הסידוק הטבעי בסלע הגיר)

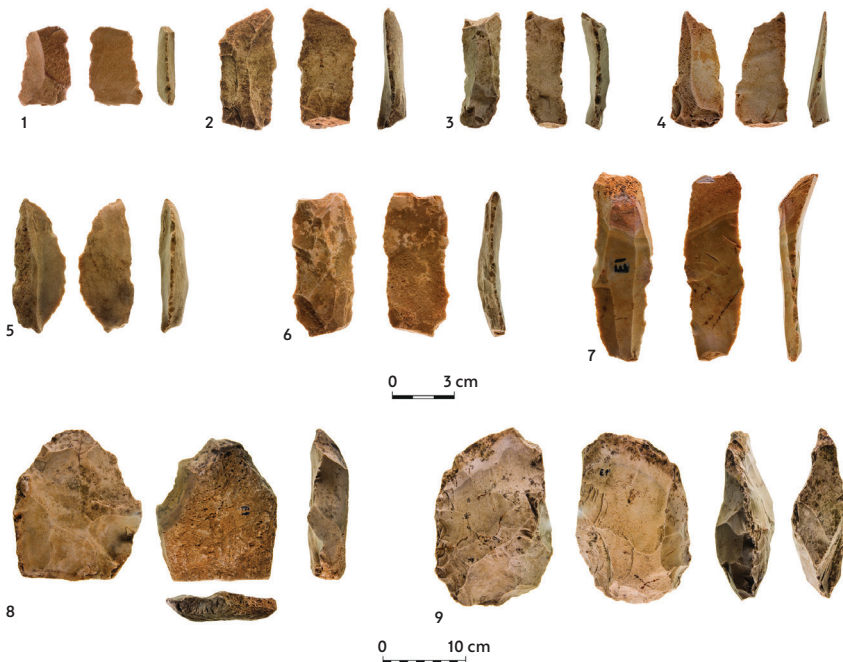
איור 5: פריטי צור שנמצאו בשטח A; (1) להב משוברר מריבוע A1/שכבה 1; (2) כילף מריבוע A3/שכבה 1; (3) ככל הנראה גרעין לבלואה מריבוע A4/שכבה 1; (4) גרעין לבלואה גדול מריבוע A4/שכבה 2

ריבוע C3 נחפר לעומק של 60 ס"מ, והכיל יותר מ-2,000 פריטי צור, בעיקר נתזים וכלים על נתז (טבלאות 3-4). שכבה C1-C3, בעוצמה של עשרה ס"מ, כללה פריטי פסולת סיתות קטנים, להב אחד ונתז לבלואה אחד, ללא סדימנט. שכבה C2-C3, בעוצמה של 50 ס"מ, כללה גושי גיר עם סדימנט חום ופריטי צור גדולים, ככל הנראה מהפליאולית התחתון או התיכון. עם זאת, לא נמצאו כל פריטים אינדיקטיביים כדי לקבוע אבחנה זו באופן חד-משמעי.

ריבוע C4 נחפר לעומק של 70 ס"מ, וכלל יותר מ-2,000 פריטי צור, רובם נתזים וכלים על נתז. שכבה C1-C4, שעובייה 10 עד 15 ס"מ, כוללת סדימנט אפור, פסולת סיתות עדינה, וגרעין לבלואה אחד (פליאולית תיכון). שכבה C2-C4 (בעובי 20 ס"מ) כללה אבנים/גושי גיר עם סדימנט חום, עם מספר נתזים גדולים המשויכים לפליאולית התחתון, גרעין אחד שאולי מייצג את טכניקת הבלואה, וכלי דו-פני אחד – ייתכן שמדובר בכילף נאוליתי/כלקוליתי. הרכב זה עשוי להעיד על הפרעות מאוחרות בשכבה זו. שכבה C3-C4 (כ-35 ס"מ) מתאפיינת בפריטים גדולים ממקור פליאולית תחתון או תיכון, על אף שכלי דו-פני מאוחר, ככל הנראה כילף נאוליתי או כלקוליתי, נמצא גם כן בשכבה זו. בבסיס שכבה זו, על סלע האם, נחשף כלי דו-פני בשלבי עיצוב ראשוניים (roughout). המספר הגדול של פריטים בשכבה 1 של ריבועים C3 ו-C4 – יותר מ-1,500 פריטים – מייצג פעילות סיתות שהתקיימה במקום.

שטח E

ממוקם בחלק המערבי התחתון של הערימה (איורים 4 ו-11) שטח זה כולל מספר מועט של פריטי צור. שכבה E-1 היא בעובי של 5 עד 15 ס"מ ומתאפיינת בסדימנט אפור, עם דומיננטיות של נתזים וכלים על נתזים (טבלה 5). עם זאת, נמצאו בה גם שלושה כלים דו-פניים בשלבי סיתות מוקדמים, ככל הנראה מהפליאולית התחתון. שנים-עשר להבים, ארבעה להבים משובררים וכנראה גם שני נתזי דיקוק של כלים דו-פניים. שכבה E-2 היא בעובי 55-65 ס"מ, עם סדימנט חולי בצבע חום-בהיר ומספר בולבוסים צור לא מסותתים. השכבה מתאפיינת בריבוי נתזים וכלים על נתזים, אך כוללת מספר להבים שנמצאו בסמיכות זה לזה, ללא כל פסולת הקשורה לייצור להבים. יש הבדלים בין הלהבים, והם כוללים מספר להבים ראשוניים, מספר סכינים בעלי גב טבעי, מספר פריטים שיתכן וקשורים לייצור לבלואה, ומספר להבים שיכולים להיות פריטים מוארכים מקריים. השברור שמופיע על כמה מפריטים אלה הוא פשוט ושטחי ברוב המקרים. על-פי מאפייני הצור, הלהבים האלה העשויים מכמה טיפוסים צור אינם מייצגים רצף הפחתה אחד. קשה לשייך את הלהבים הללו

איור 6: פריטי צור משטח E: (1-7) להבים משכבה E2; (8) גרעין משכבה E1; (9) דו-פני בשלבי עיבוד ראשוניים משכבה E1; יש לשים לב להבדל בקנה המידה בין פריטים 1-7 ופריטים 8-9 בתחתית האיור

לטכנולוגיית ייצור להבים מוכרת (פליאוליתית או ניאוליתית), או לכל מסלול ייצור אחר שאובחן באתר. אנחנו מעריכים שמדובר במסלול ייצור הקשור לטכנולוגיות פליאוליתיות. שכבה E-3 היא בעובי של 30 ס"מ עם סדימנט חום-כהה. היא כוללת בולבוסים לא מסותתים, מספר גרעינים ונתזים בודדים (איור 6; טבלה 5).

שטח B

שטח B נחפר לעומק של 80 ס"מ, מבלי להגיע אל סלע האם. בשטח זה נמצאו 85 פריטי צור בלבד (טבלה 6).

כלי הפקה, כגון חתיכות בזלת (מקור הבזלת הקרוב ביותר נמצא כ-2 ק"מ מצפון או ממזרח לאתר; איור 2), וחתיכת גיר מעוצבת כטריז נמצאו על פני השטח של ערימה 1 (איור 7).

איור 7: כלים שככל הנראה שימשו בתהליך הפקת הצור מסלע הגיר, ונמצאו על גבי ערימת סיתות וחציבה 1: 1) ככל הנראה טריז בזלת; 2) טריז גיר; 3) פיסת בזלת

ערימה 2

בערימה זו, שגודלה 20×15 מ', נחפרה תעלה באורך עשרה מטרים, מצפון-צפון-מערב לדרום-דרום-מזרח. פריטים שנאספו מפני השטח של ערימה 2 מעידים על פעילות בתקופות הפליאולית התחתון והתיכון. עומק הערימה בקצה הצפוני מגיע ל-120 ס"מ. הפריטים הבודדים שהוצאו מהחתך עצמו מראים מאפיינים הקושרים אותם לפליאולית התחתון והתיכון. עומק הערימה בקצה הדרומי הוא 80–100 ס"מ. החתך מראה שהערימה כוללת גושי גיר ובולבוסים צור. לא נמצא סדימנט בין אבני הערימה.

טבלה 1: המכלול הליטוני של שטח A

Sub-Square	A1		A3						A4						Total	
	1	%	1	%	2	%	3	%	1	%	2	%	3	%	Total	%
Layer	502	55.0	77	34.2	477	59.2	234	39.3	517	46.0	21	14.8	156	52.7	1,984	48.4
Chunks																
Tools	221	24.2	12	5.3	119	14.8	97	16.3	242	21.5	41	28.9	60	20.3	792	19.3
Flakes	119	13.0	60	26.7	154	19.1	142	23.8	178	15.9	48	33.8	31	10.5	732	17.9
Cortical Flakes	64	7.0	58	25.8	53	6.6	86	14.5	142	12.6	20	14.1	31	10.5	454	11.1
Cores	4	0.4	7	3.1	1	0.1	11	1.8	21	1.9	8	5.6	9	3.0	61	1.5
CTE	1	0.1	2	0.9	1	0.1	9	1.5	6	0.5	2	1.4	2	0.7	23	0.6
Blades			3	1.3			11	1.8	2	0.2	1	0.7	3	1.0	20	0.5
Bifacials			3	1.3			4	0.7	3	0.3		0.0	2	0.7	12	0.3
Levallois				0.0			2	0.3	2	0.2	1	0.7	1	0.3	6	0.1
Chips				0.0					5	0.4		0.0		0.0	5	0.1
COF			3	1.3					1	0.1		0.0	1	0.3	5	0.1
Cortical blades				0.0					3	0.3		0.0		0.0	3	0.1
Bladelet	1	0.1		0.0	1	0.1				0.0		0.0		0.0	2	0.0
Recycled				0.0					1	0.1		0.0		0.0	1	0.0
Total	912	100	225	100	806	100	596	100	1,123	100	142	100	296	100	4,100	100

טבלה 2: הכלים של שטח A

Square	A1		A3				A4							
	1	%	1	%	2	%	3	%	1	%	2	%	3	%
Layer														
Retouched fragments										1	0.4			
Retouched flakes	187	84.6	6	50	92	77.3	80	82.5	163	67.4	17	41.5	40	66.7
Retouched blades	9	4.1			11	9.2			2	0.8			1	1.7
Denticulates	12	5.4	1	8.3	12	10.1	7	7.2	35	14.5	13	31.7	9	15.0
Notch	11	5.0	4	33.3	4	3.4	10	10.3	40	16.5	11	26.8	9	15.0
End scrapers	1	0.45												
Side scrapers														
Tools - varia	1	0.45	1	8.3					1	0.4			1	1.7
Total	221	100	12	100	119	100	97	100	242	100	41	100	60	100

טבלה 3: המכלול הליטוי של שטח C

Square	C3			C4			Total	
	1	2	%	1	2	3	Total	%
Layer	883	285	54.2	621	230	63	2,082	45
Chunks	257	124	15.8	340	147	54	922	19.9
Tools	251	55	15.4	321	65	15	707	15.3
Cortical Flakes	213	94	13.1	246	103	46	702	15.2
Blades	17	127	1.0	1	3		148	3.2
Cores	4		0.2	17	14	2	37	0.8
CTE	2	5	0.1	4	7		18	0.4
COF		2	0.0		3		5	0.11
Bifacials	1	2	0.1			1	4	0.09
Levallois	1		0.1	1			2	0.04
Recycled		1					1	0.02
Total	1,629	695	100	1,551	572	181	4,628	100

טבלה 4: הכלים של שטח C

Square	C3				C4					
	1	%	2	%	1	%	2	%	3	%
Retouched fragments			1	1.8			2	3.1		
Retouched flakes	185	73.7	17	30.9	191	59.5	23	35.4	10	66.7
Retouched blades			2	3.6	27	8.4	4	6.2	1	6.7
Denticulates	43	17.1	5	9.1	34	10.6	10	15.4	2	13.3
Notch	22	8.8	24	43.6	69	21.5	21	32.3	2	13.3
End scrapers			4	7.3						
Side scrapers							2	3.1		
Tools - varia			2	3.6			3	4.6		
Backed knife	1	0.4								
Total	251	100	55	100	321	100	65	100	15	100

טבלה 5: המכלול הליתי של שטח E

Layer	E-1	%	E-2	%	E-3	%	Total	%
Chunks	65	21.7	212	59.6	10	27	287	41.4
Flakes	98	32.7	95	26.7	4	10.8	197	28.4
Cortical flakes	73	24.3	19	5.3	9	24.3	101	14.6
Tools	31	10.3	11	2.5			40	5.8
Blades	12	4.0	21	5.9			33	4.8
Cores	15	5.0			14	37.8	29	4.2
Bifacials	3	1.0					3	0.4
CTE	1	0.3					1	0.1
Thinning flakes	2	0.7					2	0.3
Total	300	100	358	100	37	100	693	100

טבלה 6: המכלול הליתי של שטח B

	B1	%
Chips	24	28.2
Flakes	16	18.8
Tools	14	16.5
Chunks	14	16.5
Cortical Flakes	12	14.1
CTE	4	4.7
Retouched thinning flake	1	1.2
Total	85	100

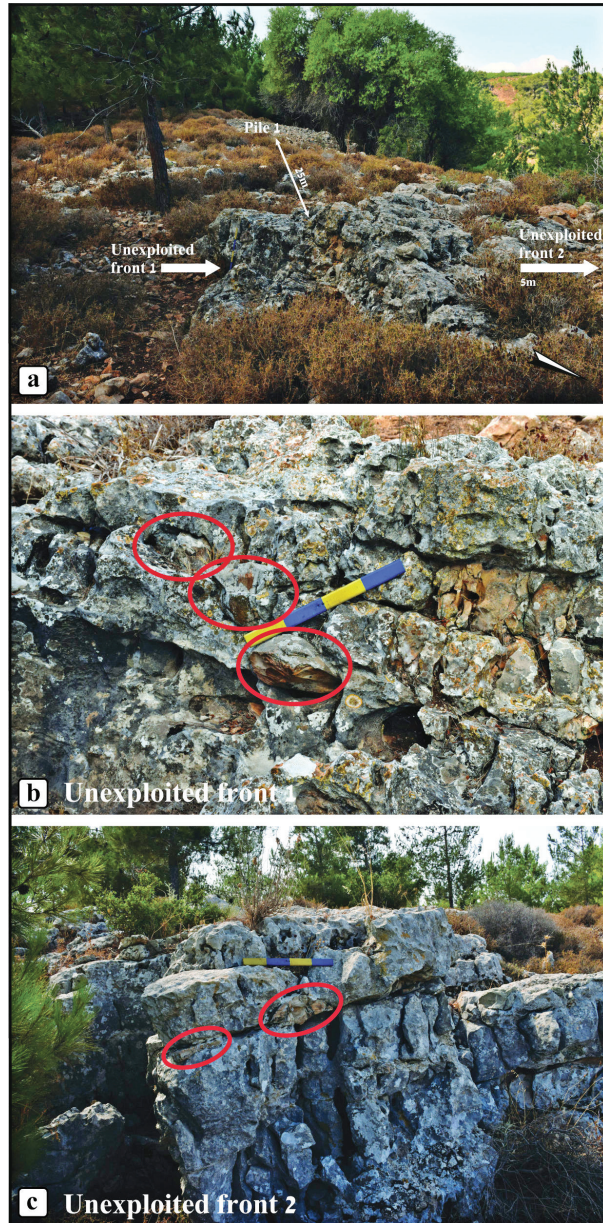
דיון

מאמר זה מציג את תוצאות החפירה של שתי ערימות חציבה וסיתות באתר כרם בן זמרה בקומפלקס החציבה והסיתות של נחל דישון. סטרטיגרפיה של ערימות חציבה בעומק של 70 עד 120 ס"מ תוארה ונדונה. פריטי הצור שנמצאו נותחו באופן ראשוני והתוצאות נדונו בקצרה. סקר בסביבה המידית של האתר העלה נוכחות של חזיתות צור לא מנוצלות בסמוך לערימה 1, כ-25 עד 30 מ' מצפון לה (איור 8). כמו כן זוהו חזיתות צור "נטושות" שנמצאו באזור החפירה והן מעידות עד כמה האזור עדיין עשיר בצור, ומלמדות על טכניקות החציבה והעיבוד. הדיון מתמקד בערימה 1 ומנסה לקשור תהליכי היווצרות אתר, סטרטיגרפיה וממצאי כלי הצור, על מנת לשחזר את תהליכי הפקת הצור, ואת היקף ההפקה שהתקיים באתר ובאתרים דומים.

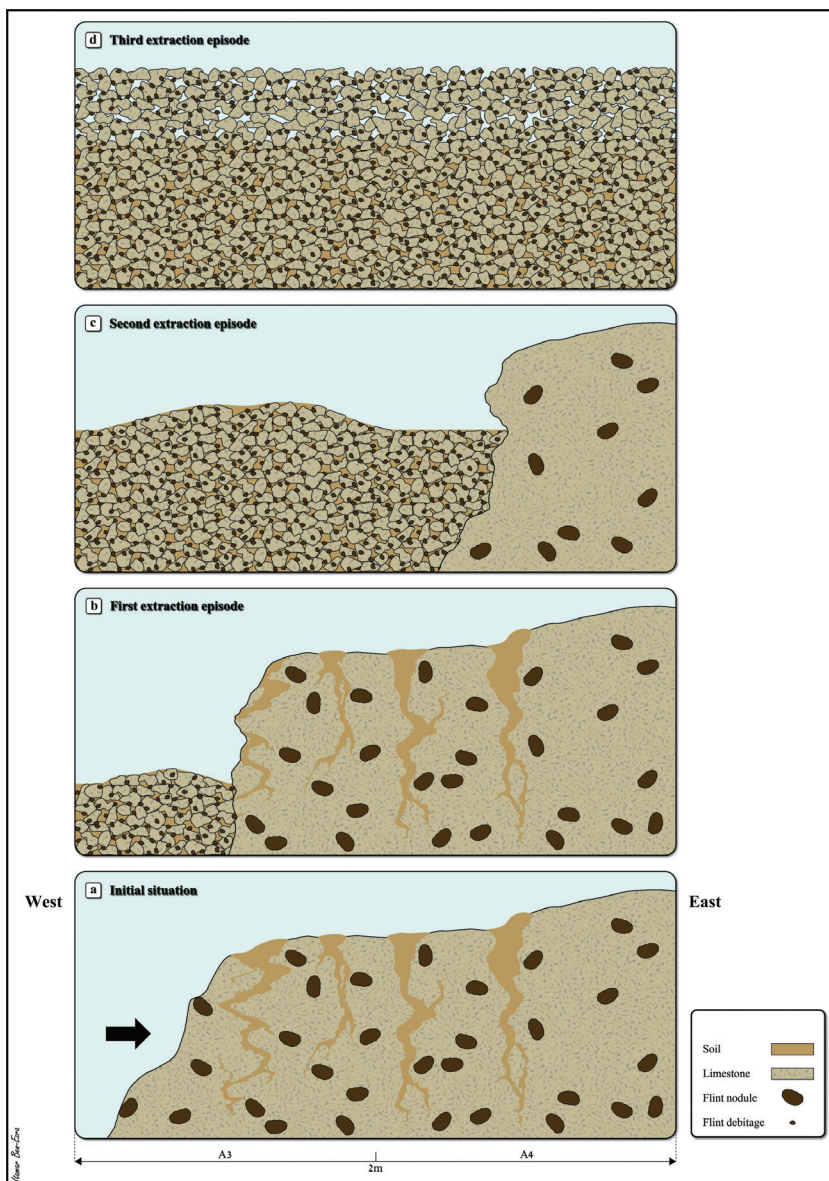
התפתחות שכבות ערימות החציבה והסיתות

הסטרטיגרפיה של ערימה 1 בכרם בן זמרה מצטרפת למעט המידע הידוע על ערימות פסולת חציבה בקומפלקסים דומים. עם זאת, היא שונה מהסטרטיגרפיה של הערימות בהר פועה ושדה אילן (ברקאי, גופר ולה פורטה 2006), ואף מהסטרטיגרפיה של ערימה 2 בכרם בן זמרה. בערימה 1 שכבה עליונה עשירה באבנים/גושי אבן גיה, ללא כל סדימנט, ושתי שכבות סדימנט הנבדלות זו מזו בצבען. המאפיינים הטיפולוגיים-טכנולוגיים של פריטי האבן שנמצאו בשתי השכבות התחתונות מאפשרים את השיוך שלהן לתקופות הפליאולית התחתון והתיכון, בעוד שהשכבה העליונה מציגה מעט ממצאים מהתקופה הניאוליתית/כלקוליתית. חשוב להדגיש שבעוד שהשכבה העליונה כוללת ממצאים ניאוליתיים/כלקוליתיים, היא עדיין נשלטת על-ידי ממצאי פליאולית תחתון/תיכון, ובעוד שהשכבה התחתונה כוללת בעיקר ממצאי פליאולית תחתון/תיכון, היא כוללת פריטים ניאוליתיים/כלקוליתיים בודדים שניתן לייחס להפרעות שהגיעו מראש הערימה וחדרו בין האבנים של השכבה העליונה.

מספר הפריטים המסותתים היה גבוה יותר בשכבות העליונות, מה שמעיד ככל הנראה על הבדלים באינטנסיביות פעילות החציבה והסיתות בפרקי זמן שונים של השימוש בערימה זו. אנחנו מציעים שרצף ההרבדה בערימה 1 מייצג שלושה פרקי הפקת צור שונים (איור 9):

איור 8: בולבوسی צור שלא נוצלו, 25–30 מ' מצפון לערימת חציבה וסיתות 1. (a) ערימת חציבה וסיתות 1 במבט מכיוון צפון ושתי חזיתות אבן בלתי מנוצלות (ראה איור 3 למבט אווירי); (b) בולבوسی צור בתוך דרגש גיר בחזית בלתי מנוצלת 1 (קנ"מ – 40 ס"מ); (c) בולבوسی צור בתוך דרגש גיר בחזית בלתי מנוצלת 2

איור 9: שלוש אפיזודות של פעילות חציבה וסיתות

1. חזית אבן עשירה בבולבוסי צור נבחרה, או נבחרה מחדש, והחזית החשופה נחצבת כדי להפיק ממנה בולבוסי צור. פסולת החציבה (גושי אבן גיר) נזרקת אחורה והלאה מהחזית הפעילה. סדימנט שנוצר בסדקים בסלע האם (איור 4c) או נשטף לתוך כיסי קרקע בין הסלעים ממלא חללים בין פסולת גושי הגיר שנוצרה בעת ההפקה. פריטי צור מסותתים מורבדים על גבי ערימת פסולת החציבה כתוצאה מפעילות סיתות הצור (ראו גופר וברקאי 2011: 2-14).
 2. הפקה מתמשכת מהחזית, ופרק הפקה נוסף המיוצג על ידי צבע הסדימנט השונה.
 3. פרק ההפקה השלישי, המאוחר ביותר, מוביל למילוי גושי גיר, פסולת סיתות של בולבוסי צור, וכלי צור, ללא סדימנט. ייתכן שגם פרק הפקה זה והפסולת שנוצרה במהלכו כוסו בסדימנט, שעם הזמן נשטף מטה בין גושי האבנים. פעילות מאוחרת יותר על גבי השכבה העליונה של ערימת הפסולת התרחשה לאחר פרק זמן ארוך שבו המקום לא היה בשימוש, בתקופה הניאוליתית/כלקוליתית.
- זיהוי של שלוש תקופות ניצול שונות בערימה אחת מעיד על היקף תהליכי הפקת הצור בקומפלקס החציבה והסיתות בנחל הדישון, כפי שהוצע בעבר (פינקל, גופר וברקאי 2016; פינקל ואחרים 2017; 2019).

הפעילות בשטח C

השכבה העליונה של שטח C מכילה כמות גדולה של פריטי צור מסותתים (יותר מ-1,500 פריטים, עם יותר מ-300 כלים). כל אלה נמצאו במטר רבוע אחד, בעומק של 10-15 ס"מ. פריטי הצור שנמצאו יחסית קטנים בגודלם בהשוואה לפריטים שנמצאו בשכבות העליונות של שטח A ועל פני השטח של ערימה 1 (טבלה 7). הכמויות הגדולות והגודל הקטן של הפריטים מעידים על פעילות בעלת אופי שונה בהשוואה לשאר הערימה. האחוז הגבוה של נתזים משובררים, משוננים ושקערוריות מעיד שהשכבה העליונה של שטח C מייצגת בעיקר פעילות סיתות, ולא תהליכי הפקה של חומר גלם והפחתה (סיתות) ראשוני. נראה שהשכבות הנמוכות של שטח C (שכבות 2 ו-3) נוצרו בתהליך דומה לזה שהוצע לשכבות המוקדמות של שטח A (איור 9). פרק השימוש המאוחר יותר מייצג רק פעילות סיתות.

אסטרטגיות הפקה

לאור התוצאות, ובהתאם למה שנראה בהר פועה ושדה אילן, אנחנו מציעים את רצף הפעולות הבא כדי לתאר את הצטברות הממצאים בערימה 1 בכרם בן זמרה. כל אחד משלושת הפרקים שהצענו לשחזור היווצרות הערימה כולל את רצף הפעולות הבא:

- איתור חזיתות הפקה רצויות.
- הפקה של צור מחזיתות הגיה, תוך שימוש לעתים בכלי גיר ו/או בזלת (מצאנו כלים משני הסוגים; איור 7).
- היווצרות ערימות פסולת חציבה משברי/גושי הגיר הנוצרים תוך כדי חציבה.
- יצירת ערימות על ידי השלכת הפסולת אחורה ועל גבי חזיתות הפקה שכבר מוצו, והשארת חזיתות לא מנוצלות גלויות לשימוש עתידי.
- סיתות צור – עיצוב גרעינים לשימוש עתידי או מידי; עיצוב ראשוני של כלים דו-פניים בפליאולית התחתון וגרעיני לבלואה בפליאולית התיכון וייצור כלים, תהליך שמתבצע על גבי ערימות הפסולת.

היקף הפקת הצור בערימה 1

ראשית, על בסיס השחזור שלנו, הפקת צור בערימה 1 הייתה אינטנסיבית בקירוב פי עשרה יותר מאשר בהר פועה ובשדה אילן (טבלה 8). שנית, אם נכפיל את 1,500 פריטי צור שנמצאו בריבועים A3 ו-A4 ואת משקלם (כ-120 ק"ג למטר רבוע) בגודלה של הערימה, נוכל להעריך שבערימה 1 הופקו כ-300,000 פריטי צור השוקלים כ-24 טון. מספרים אלה, המחושבים בזירות ובהערכה ממעיטה, מעידים על היקף פעילות נרחב באתר. מיצענו את המשקל של עשרים הבולבוסים הגדולים שנמצאו על פני השטח בין ערימות 1 ו-2, וקיבלנו ממוצע של 20.1 ק"ג (ראו פינקל ואחרים 2019; ולפרוצדורות החישוב ראו פינקל וגופר 2018). על כן, אנחנו מעריכים שכשישה בולבוסים גדולים נוצלו בכל אחד מהריבועים A3 ו-A4, וכ-1,200 בולבוסים נוצלו בערימה 1 כולה.

הטמנת צור

אנחנו מבקשים לציין את ריכוז הלהבים שנמצא בשכבה E-2 50 ס"מ מתחת לפני השטח, ו-10 ס"מ מעל המעבר בין שכבות E2 ו-E3, ולדון באפשרות של הטמנה מכוונת. הם

טבלה 7: משקלים של מכלולי הצור בערימה 1, סך כל הפריטים, ומשקל ממוצע לפריט

Area	Square	Layer	Total number of items	Total weight in kilograms	Average weight of item in grams
A	A-1	A1-1	912	40.4	44.3
		A3-1	225	21.9	97.3
	A-3	A3-2	806	33	40.9
		A3-3	596	52.9	88.7
		A4-1	1,123	69.6	62
	A-4	A4-2	142	11.1	87.2
		A4-3	296	59.2	200
B	B	B1 (no layers)	85	3	35
C	C-3	C3-1	1,629	37.9	23
		C3-2	695	104.3	150
	C-4	C4-1	1,551	69.5	44.8
		C4-2	572	13	200
		C4-3	181	Not measured	
E (2 m ²)		E-1	300	33.4	111.3
		E-2	358	6.2	17.4
		E-3	37	13.7	370.3
Total			9421 (not including Area B)	569.2	

טבלה 8: סך וממוצע הפריטים המסותתים בערימה 1 שטח A, בהר פועה ובשדה אילן

Location	Number of knapped flint items in excavations	Normalized per 1 m ³
Pile 1, Area A (65–70 cm depth)	A3: 1627	A3- ~2300
	A4: 1561	A4- ~2180
Pile 1, Area C (55–60 cm depth)	C3: 2324	C3- ~3800
	C4: 2304	C4- ~3800
Mt. Pua, G24 (~90 cm depth)	286.5	~318
Mt. Pua, PW100 (~100 cm depth)	~441	~441
Sede Ilan, SE3 (~50 cm depth)	~250	~500

נמצאו בסמיכות זה לזה, ללא כל פסולת סיתות הקשורה להפקתם, ועל כן הם עשויים לייצג ריכוז מקרי. הם נוצרו ממגוון טיפוסי צור, דבר המעלה את האפשרות שהם נוצרו במקום אחר (אולי בתוך האתר). אמנם איננו חד-משמעיים בעניין זה, אך חשוב לזכור שמקרים של הטמנה נמצאו בערימות פסולת חציבה וסיתות מהפליאולית התחתון-תיכון בהר פועה (ברקאי וגופר 2011). מטמונים אלה מכילים מגוון רחב של פריטים, לרבות נתזים, נתזים ראשוניים, וגרעיני לבואה. מטמון אחד כלל גם אבן יד. במקרה של שלוחת קק"ל, לעומת זאת, לכל הפריטים פרופורציות להביות אך הם אינם בעלי מאפיינים המאפשרים את שיוכם לתעשייה ניאוליתית/כלקוליתית. נוכחות ניאוליתית/כלקוליתית באתר הנידון כאן ובקומפלקסים של חציבה וסיתות המוכרים לנו באתרים דומים באזור מיוצגת בדרך כלל על ידי על ידי כלים דו-פניים בודדים (כילפות, איזמלים) ולא על ידי להבים. מטמוני להבים מוכרים אמנם מאתרים ניאוליתיים ברחבי הלבנט ואירופה (לדוגמה סאווייל, פינליסון ואוניל 1999; אסטרוק ואחרים 2003; ברזילאי וגורנינג-מוריס 2007; אולוסון, יוז והוגברג 2012) אך לאור מאפייני הלהבים, לא נוכל לשייכם לתקופה זו. על כן, שאלת ההטמנה באתר שלוחת קק"ל (בין אם לשימוש עתידי בפריטים שנטמנו ובין אם ממניעים אחרים, ראו פוטס 1994; אדמונדס 1998; ריימר 2018; גולד 1977; ארתור 2010; סלאס-קרניו 2017) נותרת פתוחה. אנו נוטים לראות בהטמנת של פריטי צור

בקומפלקסים של כרייה וחציבה באזור המחקר, מאפיין של פעילות בתקופת הפליאולית התחתון-תיכון, ואולי כך הדבר גם באתר שמוצג כאן.

מסקנות

סקרים שהתבצעו לאחרונה חשפו פעילות נרחבת של חציבת וסיתות צור במספר קומפלקסים תעשייתיים גדולים בצפון ישראל. קומפלקסים אלה נמצאו לאורך מחשופי האיזוקן של תצורת תימרת, המכילים בולבוסי צור. המחשופים מופיעים כרצועה צרה וארוכה ממערב לשבר הסורי-אפריקאי. במהלך הסקרים התגלו שלושה קומפלקסים גדולים של חציבה וסיתות, עם פעילות מתקופות הפליאולית התחתון/תיכון: נחל דישון מצפון (פינקל, גופר וברקאי 2016), הר עכברה (פינקל ואחרים 2018) ושדה אילן (ברקאי, גופר ולה פורטה 2006; ברקאי וגופר 2009) מדרום, מרוחקים כחמישה עשר ק"מ אחד מהשני. באחד המקרים, בקומפלקס נחל דישון נמצא בית מלאכה ניאוליתי/כלקוליתי גדול לייצור כלים דו-פניים בשטחו של הקומפלקס הפליאוליתי (פינקל ואחרים 2017).

ממצאים אלה משנים באופן משמעותי את ההבנה שלנו לגבי היקף הפקת הצור בצפון ישראל, גם במהלך התקופה הפליאוליתית וגם במהלך התקופה הניאוליתית. נראה שהסקרים וממצאי החפירה והאיסוף באתרים אלה בשנים האחרונות מעידים שרצועת הצור האיזוקני ממערב לעמק השבר בצפון ישראל הייתה מקור מרכזי להשגת צור באזור לאורך זמן רב. צור זה שימש לייצור כלים כגון דו-פניים (אבני יד) אשלניים בפליאולית התחתון, גרעיני לבלואה ותוצריהם במהלך הפליאולית התיכון, וגרזנים וכלפות בתקופות הניאוליתית והכלקוליתית – כולם כלים שהיה להם ביקוש גבוה בתקופתם. אנליזה גיאוכימית (ICP-MS) של דגימות צור משלושת הקומפלקסים ושל כלים מאתרים פרהיסטוריים רלוונטיים בגליל המזרחי ובעמק החולה, בשילוב עם ניתוח של מכלולי כלי הצור, מציעים שבולבוסי צור מתצורת תימרת האיזוקנית שימשו בהיקף רחב בכל התקופות הנדונות (פינקל ואחרים 2019).

החפירה בשלוחת קק"ל (כרם בן זמרה) המוצגת בעבודה זו מספקת מידע מקיף לגבי הסטריגריפיה של ערימות פסולת חציבה באתרי החציבה הגדולים של האזור. תוצאות החפירה מדגימות שלושה היבטים חשובים של פעילות החציבה והסיתות בתקופות הפליאוליתיות ובתקופה הניאוליתית/כלקוליתית: 1) השימוש החוזר במקורות הצור, כפי שמעידה הסטריגריפיה של השימוש בערימות באתר קק"ל (כרם בן זמרה)

שמשקפת שימוש בשלושה פרקי זמן שונים; 2) ההבדלים בין השטחים השונים של ערימת הפסולת 1, דבר המעיד על אופי פעילות שונה בחלקיה השונים; 3) כמות הצור האדירה שהופקה מהמחשופים. פריטים מותזים מהשטחים שנחפרו נספרו ונשקלו. הערכה זהירה, על בסיס חישוב ראשוני של היקף הפעילות בערימה אחת שנבחנה בעבודה זו מלמד שהופקו מערימה אחת למעלה מאלף בולבוסי צור, הסיתות הותיר בערימת הפסולת סדר גודל של מאות אלפי פריטי צור שמשקלם הכולל כ-24 טונות. זוהי עדות, גם אם חלקית בלבד, לגבי היקף פעילות הפקת הצור באזור זה ובלבנט ככלל, הן בתקופה הפליאוליתיות והן בתקופה הניאוליתית והכלקוליתית.

ביבליוגרפיה

אגם, מרדר וברקאי 2015

Agam, A., Marder, O. and Barkai, R. 2015. Small Flake Production and Lithic Recycling at Late Acheulian Revadim, Israel. *Quaternary International* 361: 46–60.

אדמונדס 1998

Edmonds, M. 1998. Sermons in Stone: Identity, Value and Stone Tools in Later Neolithic Britain. In: Edmonds, M. and Richards, C., eds. *Understanding the Neolithic of North-Western Europe*. Glasgow: 248–276.

אהל 1986

Ohel, M. 1986. *The Acheulian Industries of Yiron, Israel* (BAR International Series 307). Oxford.

אולוסון, יוז והוגברג 2012

Olausson, D., Hughes, R. and Högborg, A. 2012. A New Look at Bjurselet. The Neolithic Flint Axe Caches from Västerbotten, Sweden Using Non-Destructive Energy Dispersive X-ray Fluorescence Analysis for Provenance Determination. *Acta Archaeologica* 83: 83–103.

אסטרוק ואחרים 2003

Astruc, L., Abbès, F., Estévez, J.J.I. and Urquijo, J.G. 2003. “Dépôts,” “reserves” et “caches” de matériel lithique taillé au Néolithique précéramique au Proche-Orient: Quelle gestion de l’outillage? *Paléorient* 29/1: 59–77.

אקשטיין ואחרים 2012

Ekshtain, R., Barzilai, O., Inbar, M., Milevski, I. and Ullman, M. 2012. Givat Rabi East, A New Middle Paleolithic Knapping Site in the Lower Galilee (Israel). *Paléorient* 37/2: 107–122.

אקשטיין ואחרים 2016

Ekshtain, R., Ilani, S., Segal, I. and Hovers, E. 2016. Local and Nonlocal Procurement of Raw Material in Amud Cave, Israel: The Complex Mobility of late Middle Paleolithic Groups. *Geoarchaeology* 32: 189–214. <https://doi.org/10.1002/geo.21585>.

ארתור 2010

Arthur, K.W. 2010. Feminine Knowledge and Skill Reconsidered: Women and Flaked Stone Tools. *American Anthropologist* 112/2: 228–243.

ברזילאי וגורינג-מוריס 2007

Barzilai, O. and Goring-Morris, A.N. 2007. Bidirectional Blade and Tool Caches and Stocks in the PPNB of the Southern Levant. In: Astruc, L., Binder, D. and Briois, F., eds. *Technical Systems and Near Eastern PPN Communities*. Antibes: 227–294.

ברקאי וגופר 2009

Barkai, R. and Gopher, A. 2009. Changing the Face of the Earth: Human Behavior at Sede Ilan, an Extensive Lower–Middle Paleolithic Quarry Site in Israel. In: Adams, B. and Blades, B., eds. *Lithic materials and Paleolithic Societies*. Oxford: 174–185.

ברקאי וגופר 2011

Barkai, R. and Gopher, A. 2011. Two Flint Caches from a Lower–Middle Paleolithic Flint Extraction and Workshop Complex at Mount Pua, Israel. In: Diaz del Rio, P., ed. *2nd International Conference of the UISPP Commission on Flint Mining in Pre- and Protohistoric Times* (BAR International Series 2260). Oxford: 265–274.

ברקאי, גופר ולה פורטה 2002

Barkai, R., Gopher, A. and La Porta, P.C. 2002. Paleolithic Landscape of Extraction: Flint Surface Quarries and Workshops at Mt. Pua, Israel. *Antiquity* 76: 672–680.

ברקאי, גופר ולה פורטה 2006

Barkai, R., Gopher, A. and La Porta, P.C. 2006. Middle Pleistocene Landscape of Extraction: Quarry and Workshop Complexes in Northern Israel. In: Goren-Inbar, N. and Sharon, G., eds. *Axe Age—Acheulian Tool Making from Quarry to Discard*. London: 7–44.

גולד 1977

Gould, R.A. 1977. Ethno-Archaeology; Or, Where Do Models Come from. In: Wright, R.V.S., ed. *Stone Tools as Cultural Markers. Change, Evolution and Complexity*. Canberra: 162–168.

גופר וברקאי 2006

Gopher, A. and Barkai, R. 2006. Flint Extraction Sites and Workshops in Prehistoric Galilee, Israel. In: Korlin, G. and Weisgerber G., eds. *Stone Age—Mining Age*. Bochum: 91–98.

גופר וברקאי 2011

Gopher, A. and Barkai, R. 2011. Sitting on the Tailing Piles: Creating Extraction Landscapes in Middle Pleistocene Quarry Complexes in the Levant. *World Archaeology* 43/2: 211–229.

גופר וברקאי 2014

Gopher, A. and Barkai, R. 2014. Middle Paleolithic Open-Air Industrial Areas in the Galilee, Israel: The Challenging Study of Flint Extraction and Reduction Complexes. *Quaternary International* 331: 95–102.

גורן-ענבר ובלפר-כהן 2002

Goren-Inbar, N. and Belfer-Cohen, A. 2002. The Technological Abilities of the Levantine Mousterians. In: Akazawa, T., Aoki, K. and Bar-Yosef, O., eds. *Neandertals and Modern Humans in Western Asia*. Boston: 205–221.

גורן-ענבר ואחרים 2000

Goren-Inbar, N., Feibel, C.S., Verosub, K.L., Melamed, Y., Kislev, M.E., Tchernov, E. and Saragusti, I. 2000. Pleistocene Milestones on the Out-of-Africa Corridor at Gesher Benot Ya'aqov, Israel. *Science* 289/5481: 944–974.

גורן-ענבר ואחרים 2018

Goren-Inbar, N., Alpers, N., Sharon, G. and Herzlinger, G. 2018. *The Acheulian Site of Gesher Benot Ya'aqov. IV: The Lithic Assemblages*. Dordrecht.

ג'סיס ובר-יוסף 1973

ג'סיס, י' ובר-יוסף, ע'. 1973. מערת אמירה. חדשות ארכאולוגיות 46: 1-2.

ג'צוב 2008

Getzov, N. 2008. Ha-Gosherim. In: Stern, E., ed. *The New Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, 5. Jerusalem: 1759-1761.

ד'לאז' 1997

Delage, C. 1997. Chert Procurement and Management during the Prehistory of Northern Israel. *Bulletin du Centre de Recherche Français de Jérusalem* 1: 53-58.

ד'לאז' 2007א'

Delage, C. 2007. Chert Availability and Prehistoric Exploitation in the Near East: An Introduction. In: Delage, C., ed. *Chert Availability and Prehistoric Exploitation in the Near East* (BAR International Series 1615). Oxford: 1-17.

ד'לאז' 2007ב'

Delage, C. 2007. Chert Procurement in the Acheulean of Gesher Benot Ya'aqov (Israel): Preliminary Assessments. In: Delage, C., ed. *Chert Availability and Prehistoric Exploitation in the Near East* (BAR International Series 1615). Oxford: 240-257.

ה'וברז ואחרים 1995

Hovers, E., Rak, Y., Lavi, R. and Kimbel, W.H. 1995. Hominid Remains from Amud Cave in the Context of the Levantine Middle Paleolithic. *Paléorient* 21/2: 47-61.

ו'אלה ואחרים 1999

Valla, F., Bocquentin, F., Plisson, H., Khalaily, H., Delage, C., Rabinovich, R., Samuelian, N., Valentin, B. and Belfer-Cohen, A. 1999. Le Natoufien Final et les Nouvelles Fouilles à Mallaha (Eynan), Israël 1996-1997. *Mitekufat Haeven. Journal of the Israel Prehistoric Society* 28: 105-176.

ו'אלה ואחרים 2007

Valla, F., Khalaily, H., Valladas, H., Kaltnecker, E., Bocquentin, F., Teresa, C., Bar-Yosef Mayer, D., Le Dosseur, G., Regev, L., Chu, V. and Belfer-Cohen, A. 2007. Les Fouilles de Ain Mallaha (Eynan) de 2003 à 2005: Quatrième Rapport Préliminaire. *Mitekufat Haeven. Journal of the Israel Prehistoric Society* 37: 135-379.

ו'אלה ואחרים 2017

Valla, F., Khalaily, H., Samuelian, N., Bocquentin, F., Bridault, A. and Rabinovich, R. 2017. Eynan (Ain Mallaha). *Mitekufat Haeven. Journal of the Israel Prehistoric Society* 47: 1-9.

ט'ורוויל-פ'יטר ואחרים 1927

Turville-Petre, F., Bate, A.J., Baynes, C. and Keith, A. 1927. *Researches in Prehistoric Galilee, 1925-1926*. London.

י'איר 1962

Yair, A. 1962. The Morphology of Nahal Dishon (M.A. thesis, The Hebrew University). Jerusalem (Hebrew with English summary).

ירושוביץ' ואחרים 2017

Yaroshevich, A., Shemer, M., Porat, N. and Roskin, J. 2017. Flint Workshop Affiliation: Chronology, Technology and Site-Formation Processes at Giv'at Rabbi East, Lower Galilee, Israel. *Quaternary International* 464: 58–80. doi.org/10.1016/j.quaint.2017.03.001

לויט וסנה 2013

Levitte, D. and Sneh, A. 2013. *Geological Map of Israel, Zefat Sheet 2-III*. Jerusalem.

לשבלייה 1978

Lechevallier, M. 1978. *Abou Gosh et Beisamoun. Deux gisements du VIIe millenaire avant l'ere chretienne en Israel* (Memoires et Travaux du Centre de Resherches Prehistoriques Français de Jerusalem 2). Paris.

סאויל, פינליסון ואוניל 1999

Saville, A., Finlayson, B. and O'Neil, M. 1999. A Cache of Flint Axeheads and Other Flint Artefacts from Auchenhoan, near Campbeltown, Kintyre, Scotland. *Proceedings of the Prehistoric Society* 65: 83–123.

סוזוקי וטאקאי 1970

Suzuki, H. and Takai, F., eds. 1970. *The Amud Man and His Cave Site*. Tokyo.

סלאס-קרניו 2017

Salas-Carreño, G. 2017. Mining and the Living Materiality of Mountains in Andean Societies. *Journal of Material Culture* 22/2: 133–150.

סנה, ברטוב ורוזנספט 1998

Sneh, A., Bartov, Y. and Rosensaft, M. 1998. *Geological Map of Israel 1:200,000. Sheet 1 Hadera*. Jerusalem.

עולמי 1984

Olami, Y. 1984. *Prehistoric Carmel*. Jerusalem.

פוטס 1994

Potts, R. 1994. Variables versus Models of Early Pleistocene Hominid Land Use. *Journal of Human Evolution* 27/1–3: 7–24.

פינקל 2020

Finkel, M. 2020. When Flint for Items of Large Volume Is in High Demand: The “Flint Depot” of Prehistoric Northern Israel during the Lower-Middle Paleolithic and Neolithic/Chalcolithic Times. *Journal of Archeological Science, Reports* 29. doi:10.1016/j.jasrep.2019.102172.

פינקל וגופר 2018

Finkel, M. and Gopher, A. 2018. The Role of Nodule Size in Assessing Lithic Transportation—The Case of the Mount Reihan Flint Extraction and Axe/Adze Workshop, Dishon Basin, Eastern Galilee, Israel. *Lithic Technology* 43/3: 186–200. doi: 10.1080/01977261.2018.1484604.

פינקל, גופר ואגם 2020

Finkel, M., Gopher, A. and Agam, A. 2020. Excavating Tailing Piles at Kakal Spur (Kerem Ben Zimra) Locality in the Nahal Dishon Prehistoric Flint Extraction and Reduction Complex, Northern Galilee, Israel. *Archaeological Research in Asia* 23. DOI: 10.1016/j.ara.2020.100207.

פינקל, גופר וברקאי 2016

Finkel, M., Gopher, A. and Barkai, R. 2016. Extensive Paleolithic Flint Extraction and Reduction Complexes in the Nahal Dishon Central Basin, Upper Galilee, Israel. *Journal of World Prehistory* 29: 217–266. doi 10.1007/s10963-016-9097-9.

פינקל ואחרים 2017

Finkel, M., Gopher, A., Ben-Yosef, E. and Barkai, R. 2017. An Extensive Neolithic/Chalcolithic Axe and Adze Workshop Found within a Paleolithic Extraction Complex at Mt. Reihan, Northeastern Galilee, Israel. *Mitekufat Haeven, Journal of the Israel Prehistoric Society* 47: 5–32.

פינקל ואחרים 2018

Finkel, M., Gopher, A., Ben-Yosef, E. and Barkai, R. 2018. A Middle Paleolithic and Neolithic/Chalcolithic Flint Extraction and Reduction Complex at Mt. Achbara, Eastern Galilee, Israel. *Archaeological Research in Asia* 16: 14–33. <https://doi.org/10.1016/j.ara.2018.01.004>.

פינקל ואחרים 2019

Finkel, M., Barkai, R., Gopher, A., Tirosh, O. and Ben-Yosef, E. 2019. The “Flint Depot” of Prehistoric Northern Israel: Comprehensive Geochemical Analyses (ICP-MS) of Flint Extraction and Reduction Complexes and Implications for Provenance Studies. *Geoarchaeology* 34/6: 661–683. DOI: [abs/10.1002/gea.21727](https://doi.org/10.1002/gea.21727).

פינקל ואחרים 2020

Finkel, M., Gopher, A., Sharon, G., Tirosh, O. and Ben-Yosef, E. 2020. Kela—A Middle Paleolithic Flint Extraction and Reduction Site in the Northern Golan Heights. *Journal of Archeological Science, Reports* 30. doi:10.1016/j.jasrep.2020.102208.

פרוש ואחרים 2015

Parush, Y., Assaf, E., Slon, V., Gopher, A. and Barkai, R. 2015. Looking for Sharp Edges: Modes of Flint Recycling at Middle Pleistocene Qesem Cave, Israel. *Quaternary International* 361: 61–87.

רבינוביץ-וין 1986

רבינוביץ-וין, א'. 1986. סלע-קרקע-צומח בגליל. תל אביב.

רוזנברג, גצוב ואסף 2010

Rosenberg, D., Getzov, N. and Assaf, A. 2010. New Light on Long Distance Ties in the Late Neolithic/Early Chalcolithic Near East. *Current Anthropology* 51/2: 281–293.

רוזנברג ואחרים 2006

Rosenberg, D., Assaf, A., Eyal, R. and Gopher, A. 2006. Beisamoun—The Wadi Rabah Occurrence. *Mitekufat Haeven, Journal of the Israel Prehistoric Society* 36: 129–137.

רוזנברג ואחרים 2008

Rosenberg, D., Assaf, A., Getzov, N. and Gopher, A. 2008. Flaked Stone Discs of the Neolithic and Chalcolithic Periods in the Southern Levant. *Paléorient* 34/2: 137–151.

רוזנברג ואחרים 2009

Rosenberg, D., Etzion, N., Kaufman, D. and Ronen, A. 2009. Daliyat el-Carmel 3. A Flint Bifacial Tools Workshop on Mount Carmel. Preliminary Account. *Neo-Lithics* 2/9: 31–35.

רוזנברג ואחרים 2014

Rosenberg, D., Shimelmitz, R., Gluhak, T.M. and Assaf, A. 2014. The Geochemistry of Basalt Handaxes from the Lower Palaeolithic Site of Ma'ayan Baruch, Israel—A Perspective on Raw Material Selection. *Archaeometry* 57 (Supplement 1): 1–19.

רון ואחרים 1980

Ronen, A., Ohel, M., Lamdam, M. and Assaf, A. 1980. Acheulean Artifacts from Two Trenches at Ma'ayan Barukh. *Israel Exploration Journal* 30: 17–33.

ריימר 2018

Reimer, R. 2018. The Social Importance of Volcanic Peaks for the Indigenous Peoples of British Columbia. *Journal of Northwest Anthropology* 52/1: 4–36.

שטקליס וגלעד 1966

Stekelis, M. and Gilead, D. 1966. Ma'ayan Barukh: A Lower Paleolithic Site in Upper Galilee. *Mitekufat Haeven, Journal of the Israel Prehistoric Society* 8: 1–23.

שרון 2010

Sharon, G. 2010. Large Flake Acheulian. *Quaternary International* 223: 226–233.

שרון 2018

Sharon, G. 2018. A Week in the Life of the Mousterian Hunter. In: Akazawa, T. and Nishiaki, Y., eds. *RNMH2014: The Second International Conference Replacement of Neanderthals by Modern Humans: Testing Evolutionary Models of Learning*. Tokyo: 35–47.

שרון ואורון 2014

Sharon, G. and Oron, M. 2014. The Lithic Tool Arsenal of the Mousterian Hunter. *Quaternary International* 331: 167–185.

תקצירים

1 | "לזכור ולשכוח": על דרכי העיצוב של "מיתוס הארץ הריקה"

עודד ליפשיץ

עמ' 1-31

במאמר זה אסקור בקצרה את המחקרים החדשים ואת הממצאים העדכניים על אודות יהודה בכלל ועל אודות ירושלים בפרט בפרק הזמן שבו שלטו האימפריות הבבלית והפרסית ביהודה, ואתבסס על סיכום כללי של המשמעות של ממצאים אלה ושל החשיבות שלהם להבנתנו את ההיסטוריה של יהודה במאות ו'–ה' לפסה"נ. זו תהיה נקודת המוצא לניתוח התיאור המקראי על אודות פרק זמן זה ועל הדרך שבה עוצבה התמונה ההיסטורית ועוצב הזיכרון הלאומי של "הארץ הריקה", שהמתינה שנים ארוכות ל"שיבה ההמונית" ולחידוש היישוב הארץ.

באמצעות העמידה על דרכי עיצוב התיאור על ראשית ימי שיבת ציון (עזרא א') וההקבלה שלו לדרך שבה עוצב התיאור על החורבן והגלות (מל"ב כ"ה) תוך התעלמות בולטת מכל מה שהתרחש ביהודה בין שני האירועים האלה, אטען ש"מיתוס הארץ הריקה" עוצב במכוון בימי שיבת ציון כחלק ממאבק בין קבוצות שונות של יהודאים: "זרע הקודש" – "בני הגולה" שנציגיהם שבו לירושלים, ו"עם הארץ" – קהל הנשארים ביהודה שלא יצאו לגלות בבל. ניצחונם של הראשונים בעיצוב הזיכרון השתרש בקרב הדורות הבאים והביא לדרך שבה מתוארת ההיסטוריה של יהודה ושל היהודים עד לימינו אלה: תקופת הבית הראשון (תקופת ה"קדם גלות"), תקופת הגלות (שבה הארץ היתה ריקה), ותקופת הבית השני (ימי שיבת ציון, פרק הזמן של השיבה ההמונית של הגולים לארצם).

המציאות ההיסטורית של העם היהודי לאחר חורבן הבית השני ולאורך יותר מ-1,750 שנות גלות, והתקווה ל"שיבת ציון השנייה", הנציחו את התפיסה ההיסטורית הזו. התפתחותה של התנועה הציונית וראשיתה של "שיבת ציון המודרנית" העצימו את הפרשנות ההיסטורית המסורתית, ופרשנות זו גם חיזקה מגמות לאומיות ושימשה להצדקת טיעוניה של התנועה הציונית. אפשר שלאחר 73 שנות עצמאות למדינת ישראל ו-124 שנה לקיומה של התנועה הציונית, היסטוריונים, ארכאולוגים וחוקרי מקרא ישראלים, שמרגישים בטוחים מספיק בזכות קיומם בארץ ובצדקתה של "שיבת ציון השנייה", יכולים להשתחרר מהכבלים האידיאולוגיים הללו, לבחון את הנתונים בצורה ניטראלית יותר ולשחזר את המציאות ההיסטורית בצורה שונה מזו שעיצבו שבי ציון הראשונים.

2 | זיכרונות יורדי ים: חרותות של ספינות ממרשה

אלי הדד, איאן שטרן ומיכל ארצי

עמ' 1*–16*

ארבע חרותות (גרפיטי) של ספינות המתוארכות לשלהי המאה הדי'–ג' לפסה"נ נחשפו לאחרונה במערכת התת-קרקעית מס' 89, הממוקמת בחלק הדרום-מזרחי של העיר התחתית במרשה. שלוש מהחרותות מייצגות ספינות קרב והרביעית מציגה ספינת סוחר. ארבע החרותות מתווספות לשלוש חרותות שנמצאו במרשה בעבר; בעוד שחרותות של ספינות סוחר תועדו בעבר, זאת הפעם הראשונה שספינות מלחמה מתועדות במרשה. גולת הכותרת הינה חרותה המתארת ספינת מלחמה ארוכה מאוד (190 ס"מ) – הגדולה ביותר שנמצאה עד כה בעולם. האמן התמקד בעיקר בחרטום ובאייל הנגיחה הדומה לזה שנמצא במצולת הים בעתלית. חרטום הספינה אופייני לטיפוס ספינת מלחמה המזוהה עם מקדוניה. סוג זה של חרטום מופיע לראשונה על מטבעות שהוטבעו בארודוס (Aradus) לכבוד אלכסנדר מוקדון לאחר שנת 332 לפסה"נ ועל המטבעות של דמיטריוס פוליורקטס בעקבות ניצחונו על תלמי א' (סוטר) בקרב הימי בסלאמיס בשנת 306 לפסה"נ.

מה מתארות חרותות הספינות במרשה ומה הרקע להופעתן? מרשה, המרוחקת משפת הים כ-35 ק"מ, הפכה במהלך התקופה ההלניסטית (ואולי עוד קודם לכן בסוף התקופה הפרסית) לעיר קוסמופוליטית עם קשרים מסחריים, וישבו בה, בין השאר, גם

יורדי ים פניקים יוצאי צידון. האם חרותות הספינות קשורות ליורדי הים הצידוניים או לאחרים? יתכן שחלקן הן הנצחה לאירוע/אירועים שהיו מנת חלקם של יוצריהן ויתכן אף שחלקן הוקדשו כ-ex-voto.

חלק מתיאור הספינות נעשה במיומנות רבה כל כך שרק יורד ים המכיר היטב את ספינתו, בשילוב זיכרון חזותי וחוויתי, יכול היה לדייק בפרטים. הבחירה לחרות תיאור של ספינות היא סוג של חריתה בזיכרון האתר ויש בו חציית גבולותיה הפיסיים של מרשה והקשר שלה עם העולם שמעבר לים.

3 | "מגידו וקורין לו לג'ון":

זיכרון ושכחה בטופונומיה ובמצא – מרחב לגיו/כפר עותנאי

יותם טפר

עמ' 33–69

במרחב לגיו-מגידו, בין עמק יזרעאל, רמות מנשה והרי השומרון, מוכרים מספר אתרי יישוב סמוכים להם שמות שונים. מהם נזכרים במקורות היסטוריים מהתקופה הרומית והביזנטית: כפר יהודי-שומרוני מעורב (כפר עותנאי), מחנה צבאי רומי (לגיו), ועיר (מקסימיאנופוליס). מהתקופה האיסלמית הקדומה והעותמאנית נזכרים היישובים לג'ון ולה-ליון.

בחפירות רשות העתיקות בכלא מגידו נחשפו שרידיו של יישוב כפרי המזוהה עם כפר עותנאי. במבנה אחד באתר נמצאו גם כלי נשק המעידים על נוכחות צבאית רומית במקום. באחד מחדרי המבנה נחשפה רצפת פסיפס המעוטרת בשלוש כתובות ביוונית. באחת הכתובות הונצחה לזיכרון תרומת שולחן (מזבח) ל"אל ישוע הנוצרי", עדות לאולם תפילה של קהילה נוצרית קדומה שהתקיימה במקום. בשלהי המאה הג' לסה"נ עזב הלגיון הרומי השישי את המחנה בלגיו, ומבניו פונו בצורה מסודרת. במקביל פונה גם המבנה הנוצרי מתושביו ורצפת הפסיפס של אולם התפילה הנוצרי כוסתה ונגנזה. באותה העת לערך נוסדה בקרבת מקום העיר מקסימיאנופוליס, שהתקיימה לכל אורך התקופה הביזנטית.

למרות שכפר עותנאי המשיך להתקיים בראשית התקופה הביזנטית וקיומה של קהילה נוצרית מתועד בעיר הסמוכה מקסימיאנופוליס, מבנה הקהילה הנוצרי בכפר הרומי מעולם לא נושב מחדש. האם נשכח בכוונה או אולי נשמר בזיכרוןם של

תושבי המקום שנמנעו מלהתיישב על גבי הריסותיו? בנוסף, במחקר הטופונומי מקובלת הטענה ששמותיהם של היישובים במרחב המתוארכים לתקופה מאוחרת יותר, הכפר הערבי לג'ון והיישוב הפרנקי לה-ליון, משמרים את זכר הנוכחות הצבאית רומית באתר. האם ייתכן שזכר הנוכחות הצבאית נשמר בשמות האתרים במקום מאות שנים?

המאמר דן בתהליכי זיכרון ושכחה המשתקפים מן הממצא ושמות האתרים במרחב לגיו/מגידו, מאז העת העתיקה ועד ימינו.

4 | חפירת ערימות פסולת חציבה וסיתות באתר שלוחת ק"ל (כרם בן זמרה) בקומפלקס החציבה והסיתות בנחל דישון, הגליל העליון המזרחי

מאיר פינקל, אבי גופר ואביעד אגם

עמ' 71–105

מחקרים מהשנים האחרונות הראו שמחשופים של תצורת תימרת מגיל האיאוקן בצפון-מזרח ישראל, הנראים במפה הגיאולוגית כרצועה צרה וארוכה ממערב לשבר הסורי-אפריקאי, היו מקור מרכזי להשגת צור באזור לאורך תקופות פרהיסטוריות ממושכות. המחקרים זיהו שלושה קומפלקסים גדולים של חציבה וסיתות (נחל דישון, הר עכברה ושדה אילון), המעידים על פעילות הפקת צור אינטנסיבית בתקופות הפליאולית התחתון, הפליאולית התיכון ובמידה מוגבלת גם בתקופות הניאוליתית כלקוליתית המאוחרות יותר. כאן אנו מציגים את החפירה שבוצעה בשתי ערימות חציבה וסיתות באתר שלוחת ק"ל (כרם בן זמרה) בקומפלקס נחל דישון. מוצג השיכוב של הערימות ומוצע שחזור למהלך הפקת הצור לשלבו ולהיווצרות הערימות. חישוב המבוסס על הכפלה של הכמות והמשקל של פריטי צור מותזים מהשטחים שנחפרו בערימה 1, בגודל הכללי של הערימה, מראה שהסיתות הותיר בערימת הפסולת סדר גודל של 300,000 פריטי צור שמשקלם הכולל כ-24 טונות. טריזים מאבן וגיר ובזלת שנמצאו בחפירה מעידים ככל הנראה על שימוש בהם בתהליך החציבה. הממצאים החדשים מאפשרים הבנה טובה יותר של הפעילות הנרחבת והמתמשכת של חציבת וסיתות צור ב"אזור התעשייה" של הצור בצפון-מזרח ישראל.

5 | "לזכר האמיצים": כתובת מבית קברות מהתקופה הביזנטית ביפו

איילת דיין ולאה די סגני

עמ' 17*–22*

בחפירת הצלה שנערכה בשנת 2011 בבית החולים הצרפתי סנט לואיס ביפו, למרגלות יפו העתיקה, נחשף בית קברות ששימש מהתקופה הפרסית ועד לתקופה הצלבנית, ובו מערות קבורה חצובות בסלע הכורכר. מערת קבורה אחת מתוארכת לתקופה הביזנטית: הגישה אליה הייתה דרך מבואה מרובעת, שבצדה הדרומי הונחה אבן גדולה שחתמה את פתח המערה ועליה חקוק צלב. בחדר המבואה נמצאו נרות חרס רבים ממגוון טיפוסים המתוארכים למאות ה'–ז' לסה"נ. בסמוך נחשף קטע מרצפת פסיפס, ובו כתובת: "היו אמיצים כל אלה ש(קבורים) כאן. זה/אלה (הסוף/החיים)", המתוארכת לראשית התקופה הביזנטית (מאות ד'–ה' לסה"נ). הכתובת קשורה לקבורה ואפשר שהייתה חלק ממאוזולאום, מקפלה או מבית הקברות.

6 | בין לבין: השימור של נרטיבים מתחרים באתרים ארכאולוגיים

חמי שיף

עמ' 23*–42*

מאמר זה בוחן את השימור כאמצעי המתווך בין הריסות לעתיקות. מחקרים שבחנו את השימוש הפוליטי שנעשה בשימור עמדו על האופן שבו פעולת השימור מבדילה בין שני תוצרים של הפעולה הארכאולוגית. מצד אחד היא מדגישה את חשיבותן של עתיקות – שרידים המבטאים ערכים ונרטיבים היסטוריים הראויים להנצחה במרחב העירוני. מצד שני פעולת השימור מדגישה את נוכחותן של הריסות – שרידים שמסתירים ערכים אלה ועל כן יש להסירם. אולם, ההפרדה בין שני מבטים אלה על שרידי העבר אינה דיכוטומית אלא נזילה, והגדרתו של הראוי לשימור עשויה להשתנות על פי תנאים גיאוגרפיים, אידיאולוגיים, פוליטיים ותרבותיים שונים. על כן, הבחינה של פעולת שימור כפעולה המתווכת בין עתיקות להריסות יכולה ללמד על האופן בו נעשה שימוש בשימור ככלי המשקף תהליכי שינוי חברתיים ופוליטיים. מאמר זה בוחן כיצד שימוש זה בא לידי ביטוי בחברה הישראלית דרך השוואה בין מקרי המבחן של שימור כיכר השעון ביפו ושל הקארדו המערבי שברובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים.

7 | גולגולות מכיורות: "זיכרון" ומרקם חברתי בתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ב' בדרום הלבנט

יניר מילבסקי

עמ' 43*–62*

גולגולות מכיורות הן מסימני ההיכר של מנהגי הקבורה בתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ב' בדרום הלבנט. ברצוני לטעון שאת כיוור הגולגולות ומנהגי הקבורה בראשית התקופה הניאוליתית יש לפרש במסגרת "המהפכה הניאוליתית" שהציע גורדון צ'יילד. מוסכם במחקר שהמהפכה הניאוליתית החליפה את דרכי החיים של הציידים-הלקטים, תחילה עם ביות הצמחים והחקלאות ובהמשך עם ביות בעלי-החיים ורעיית העדרים. חלוקת העבודה החדשה, כתוצאה מהמהפכה שיצרה חלוקה חברתית חדשה, השפיעה לא רק על האופן בו אנשים התייחסו אל אדמות, כלים ובעלי-חיים אלא גם על האידיאולוגיה של קהילות אלה ועל הביטויים של היסטוריה אישית ומשפחתית. זיכרון וזהות היו חלק מהיסודות של מבני-העל שהשפיעו על קהילות אלה ועל כן מנהגי קבורה היו רכיב חשוב במרקם החברתי של דרום הלבנט בתקופה הניאוליתית.

8 | זיכרון ישן ותודעה חדשה: גיבוש תודעה חברתית עירונית בעין אסור בתקופת הברונזה הקדומה א'ב'

יצחק פז ואיתי אלעד

עמ' 63*–85*

מחקרים שעסקו בצמיחת העיור הקדום כמו גם בביסוסן של אידיאולוגיות חדשות הראו שבמקרים רבים השתמשו יוזמי השינוי במוטיבים ישנים שנחקקו בזיכרון הקולקטיבי. מוטיבים אלה עוצבו באופן שתאם את מאפייני השינוי מחד גיסא, ובו בזמן הכיל גם חלק ממאפייני ה"סדר הישן" מאידך גיסא – וזאת על מנת שהשינוי יתקבל באופן המוצלח ביותר.

חפירות ההצלה בעין אסור חשפו את אחד היישובים הגדולים ביותר בדרום הלבנט, שהגיע לשיאו בסוף האלף הרביעי לפסה"נ וניכרים בו סממני עיור ברורים. קדם ליישוב

העירוני כפר קטן שהתבסס בקרבת מעיין עין אסור, בדומה ליישובים שקדמו לו בני התקופות הניאוליתית והכלקוליתית.

נראה שבמהלך מחציתו השנייה של האלף הרביעי לפסה"נ התגבשו ביישוב מתקופת הברונזה הקדומה א' מסורות אדריכליות, קרמיות, ליתיות ואחרות, שהתאימו לציונו הכפרי. במהלך השלב הראשון של תקופת הברונזה הקדומה א' גדל היישוב באופן משמעותי ביותר, אולם ניתן לזהות בו היבטים של המשכיות או התחשבות במסורות שקדמו לו, במיוחד במבני המגורים ובמתקני האחסון.

התמורה הגדולה במאפייני היישוב בעין אסור חלה בשלב השני של תקופת הברונזה הקדומה א', לקראת סוף האלף הרביעי לפסה"נ, באופן שניתן להגדירו כעיר שבה מערכת רחובות וככרות, מתקני ניקוז, ביצור ומבני ציבור מרשימים. הפיכתו של היישוב מכפר לעיר לוותה בשינוי תודעתי חד בקרב תושביו. שינוי זה, שבא לידי ביטוי במכלול היבטי התרבות החומרית, נעשה ככל הנראה באמצעות עיצובם מחדש של מוטיבים ידועים ומוכרים בסגנון החיים הכפרי והתאמתם לציונו החדש של היישוב. במקרים בהם חל קונפליקט בין הכפרי לעירוני, נדחק הזיכרון הישן לטובת גיבושה של התודעה העירונית החדשה.

9 | זיכרון קצר: ארכאולוגיה היסטורית של המגרשים הרוסיים

יאנה צ'חנובץ, כפיר ארביב וקיריל א' וואך

עמ' 87*–103*

בעשור האחרון החלו להתגלות בירושלים סממנים רבים של פעילות בנייה רוסית המתוארכים לשלהי התקופה העותומנית. תקופה זאת, המתאפיינת במעורבות גוברת של מעצמות אירופה בפיתוח עיר הקודש ובתנופת הבנייה של מוסדות לאומיים וכנסייתיים – מנזרים, אכסניות, בתי חולים ובתי ספר – מהווה פוטנציאל רב לפעילות בתחום הארכאולוגיה ההיסטורית, העוסקת בעיקר בהתפתחות ערים בעת החדשה. פעילות זאת, המתועדת לפרטים במסמכים היסטוריים, קיבלה לאחרונה ממד ארכאולוגי מפתיע. "המגרשים הרוסיים" בעיר חושפים את התשתיות ויסודות המבנים, חלקם ידועים היטב וחלקם נשכחו אפילו על ידי המומחים העוסקים בתולדות הנוכחות הרוסית בארץ. במאמר אנו מציגים את תוצאות חפירות ההצלה שבהן נתגלו לאחרונה שרידי הבנייה הרוסית בעיר, ואנו דנים בגורלם של המבנים ובתופעת ההעלמות המהירה של המבנים מהזיכרון הקולקטיבי הירושלמי.